

UDC 94(517):243.4

THE 9TH PANCHEN LAMA AND THE ROERICH FAMILY: MYTH, DIPLOMACY, AND SPIRITUAL SEARCHES

I. Otroshchenko

DSc (History), Senior Researcher

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Str., Kyiv, 01001, Ukraine

iva.otroshchenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3508-7954

The personality of the 9th Panchen Lama in the Roerichs' discourse appears in 1924, shortly after the hierarch's flight from Tibet and the revival of eschatological sentiments around this event. In fact, immediately reaching an understanding or joining forces with him becomes a necessary component of the Roerichs' plans and vision of the future. For example, the theme of Shambhala, so important for the Roerich family's worldview, was directly associated for them with the 9th Panchen Lama. The activity in the exile of the Panchen Lama himself, a popular and active Buddhist teacher who often gave Kalachakra initiations, founded relevant faculties in monasteries and issued prophecies about the coming war of Shambhala, only convinced the Roerichs of the correctness of their own vision. At the same time, Nicholas Roerich readily appealed to the factor of the Panchen Lama and his influence on the Buddhists of Tibet, Mongolia and China, and hinted at his own contacts with the Tibetan hierarch during his conversations with the politicians of various countries in order to draw the attention of his interlocutors to his socio-political plans and proposals. It is noteworthy that the moods and plans of the 9th Panchen Lama and the Roerichs from time to time coincided quite precisely. The question remains whether this was a consequence of their contacts, correspondence, etc. or a simple coincidence. In the author's opinion, the Roerichs' contacts with the 9th Panchen Lama, at least through

© 2024 I. Otroshchenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

the Tibetan hierarch representatives, lasted at least from 1926 to 1935 inclusive. The sudden end of the Manchurian expedition and the death of the Panchen Lama a couple of years later contributed to the completion of this plot in the activities and reflections of the Roerich family.

Keywords: 9th Panchen Lama, Nicholas Roerich, George Roerich, Helena Roerich, Inner Mongolia, Mongolian People's Republic, Tibet, Tibetan Buddhism

І. В. Отрощенко

ПАНЧЕН-ЛАМА ІХ ТА РОДИНА РЕРІХІВ: МІФ, ДИПЛОМАТІЯ ТА ДУХОВНІ ПОШУКИ

Вступ

Історія життя та духовна спадщина родини Реріхів досі привертають увагу, і не лише з боку дослідників. Одна з таких цікавих сторінок біографії та дискурсу Реріхів пов'язана з Панчен-ламою ІХ, поважним тибетським ієрархом у вигнанні. Мета дослідження – проаналізувати роль Панчен-лами ІХ в суспільно-політичній діяльності, світогляді та писемній спадщині родини Реріхів. У нашому дослідженні ми ставимо такі завдання: 1) з'ясувати, коли саме наротив щодо Панчен-лами з'явився в дискурсі родини Реріхів; 2) окреслити можливі причини виникнення такого наротиву; 3) показати, як саме трактували постать та діяльність Панчен-лами ІХ Реріхи; 4) висвітлити діяльність Реріхів, зокрема в рамках Центральноазійської та Маньчжурської експедицій, спрямовану на встановлення контактів з тибетським ієрархом у вигнанні.

Ряд дослідників зверталися до питання щодо місця Панчен-лами в дискурсі родини Реріхів та їхніх потенційних контактів у контексті своїх фундаментальних досліджень, присвячених здебільшого загалом феномену родини Реріхів та їхній історії [Meurer, Brysac 1999; Росов 2002; 2004; Андреев 2008; Andreev 2014; Znamenski 2011; McCannon 2022]. Проте, наскільки відомо авторці, ця проблематика ще не була предметом окремого ґрунтовного розгляду¹.

¹ Цей сюжет був у центрі доповіді авторки на міжнародній науковій конференції “XXVII Сходознавчі читання А. Кримського” (Київ, 27–28 червня 2024 р.) і, відповідно, оприлюднених матеріалів конференції. Див.: [Отрощенко 2024].

Дослідження спирається на документальні матеріали, пов'язані з Періхами, як-от експедиційні щоденники, листування, наукові праці, публіцистику самих Періхів [Періх 1991a–b; 1992; 2015; Періх Ю. Н. 1999; 2012a–b], щоденники та публіцистику їхніх послідовників та членів Центральноазійської експедиції [Рябинин 1996; Портнягин 1998; Фосдик 2002; Грант 2004a–b; Періхи на пути в Тибет... 2016]. Особливе значення для висвітлення заявленої тематики мають видані щоденникові записи, написані рукою О. І. Періх, оригінали яких зберігаються наразі в Російському культурному центрі при Емгерст-коледжі, Массачусетс, США [Періх Е. И. 2007–2012b]. Інтерес також становлять низка праць, у яких висвітлюються історія вищих ієрархів тибетського буддизму та їхні стосунки – Панчен-лами IX та Далай-лами XIII [Tada 1965; Mehra 1976; Bell 1987; The Lives of the Panchen Lamas 1996; Bulag 2010; Jagou 2011; Кузьмин 2014 та ін.]. Авторка залучала матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії (далі – РДАСП), Російського державного військового архіву (далі – РДВА) та Архіву Музею Періхів (Музей Періхів: Філія Державного музею Сходу).

Втеча Панчен-лами IX з Тибету та значення цієї події для родини Періхів

30 березня 1924 р. в щоденнику Олени Періх вперше згадується Таші-лама² – Панчен-лама IX Чок'ї Німа (1883–1937) [Періх Е. И. 2009а, 243]. Панчен-лама від XVII ст. і до сьогодні – друга особа в традиції північного буддизму після Далай-лами. Його резиденція розташована в Західному Тибеті в монастирі Ташілгунпо. 26 грудня 1923 р. Панчен-лама IX з великим озброєним супроводом залишив Тибет і, зрештою, у 1924 р. оселився в Китаї. Такий розвиток подій спричинило рішення тибетського уряду оподаткувати доходи від величезних володінь Панчен-лами, зазвичай звільнених від податків, як і інші храми [Tada 1965, 75]. Отримані кошти мали піти на військові витрати. Монастир Ташілгунпо годував і навчав багатьох вірян за рахунок доходів від своїх володінь, але

² Майже скрізь у своїх творах та щоденниках Періхи називали тибетського ієрарха саме “Таші-лама”, найменуванням, яке пішло від назви резиденції панчен-лам Ташілгунпо і сто років тому було ще достатньо вживаним. Ч. Белл тоді писав: «Європейці зазвичай називають його (Панчен-ламу. – *І. О.*) “Таші-лама”, але тибетці – ніколи» [Bell 1987, 36].

через нове оподаткування цей процес значно ускладнився³ [Tada 1965, 75]. Навесні 1925 р. Панчен-лама перебрався до Пекіна, де його урочисто зустріли, виділивши під його резиденцію один з палаців. На поклоніння до нього почали стікатися віряни з Внутрішньої та Зовнішньої Монголії. Впродовж наступних років владика-втікач наполягав на своїй відносній автономії від Лхаси, звільненні від податків, праві мати власні збройні сили, а також, зрештою, дозволі на повернення до Тибету в супроводі солдатів китайської урядової армії [Берзин 2005, 152]. Звичайно, такі наміри викликали цілком зрозумілі побоювання у Лхасі, хоча переговори про повернення високопоставленого втікача до Тибету тривали до самої його смерті.

Найімовірніше, Реріхі дізналися про втечу тибетського ієрарха під час свого перебування в Дарджилінзі [Андреев 2008, 248; Osterrieder 2012 та ін.]. Там наприкінці 1923 р. вони оселилися на віллі, де в 1910–1912 рр. зупинявся Далай-лама XIII після втечі зі Лхаси. Як писав М. Реріх: “І досі прочани приходять здалеку вклонитися цьому житлу. А для нас це саме те, що треба” [Реріх 1992, 25]. Отже, такий вибір місця проживання аристократичною родиною російських емігрантів був не випадковим: з 1921–1922 рр. подружжя Реріхів було вже дуже зацікавлене Тибетом і планувало подорож до Країни Снігів, а саме до її тодішнього правителя – Далай-лами XIII. У січні 1923 р. Олена Реріх розповідала, що до владики вони поїдуть у східних вбраннях; Микола Реріх має носити на собі образок Сергія Радонезького, який він зніме і віддасть Далай-ламі [Фосдик 2002, 154]. У ці роки поступово зростає особлива цікавість подружжя, яке тривалий час віддавало перевагу теософії⁴, і до буддизму та постаті Будди Шак’ямуні. До Індії Реріхи прибули зі Сполучених Штатів, де вже сформувалося коло їхніх близьких послідовників, на яких старші Реріхи мали великий вплив. Були в цьому колі і спонсори родини, завдяки фінансовій підтримці яких стала можливою, зокрема, загальновідома Центральноазійська експедиція Реріхів (1925–1928), одне з їхніх найбільших досягнень, якому й досі не забуває віддавати належне сучасна наукова думка.

³ Більше про обставини та причини, що спонукали Панчен-ламу залишити Тибет, див.: [Mehra 1976].

⁴ Ще до Першої світової війни Микола Реріх та його дружина Олена приєдналися до Теософського товариства [Williams 1980, 115].

Судячи з текстів 1920-х рр. самого Миколи Реріха та його найближчих послідовників, а також щоденників учасників Центральноазійської експедиції, до історії втечі Панчен-лами художник повертався неодноразово, надаючи їй містичного та героїчного змісту й ігноруючи реальні, цілком прагматичні, причини, що викликали від'їзд владики. Зокрема, М. Реріх зазначав:

Остання втеча таші-лами мала героїчний характер. Триста озброєних лам супроводжували ідейного втікача. Кожен із них і сам таші-лама вів за повід запасного коня, бо втеча була спішною і звідусіль загрозувала погоня... Так, у повному озброєнні... відбувся історичний виїзд – виконання стародавніх пророцтв, таких значних для майбутнього... По руках місцевих мешканців ходять пророцтва та нові укази... З цих фрагментів складеться реальний від'їзд таші-лами, багатозначний, повний можливостей. Нова пряжа світу [Реріх 1992, 103–104].

На думку деяких дослідників, саме новина про втечу Панчен-лами з Тибету спонукала художника прискорити свій Великий план: “Він вбачав у втечі Панчен-лами окультний сигнал майбутньої війни Шамбали, яка принесе світові новий золотий вік Майтреї” [Znamenski 2011, 157; див. також: Engelhardt 2017, 49]. На користь цього може свідчити оповідання американської сподвижниці Реріхів Ф. Грант “Владика Шамбали – надія Азії”, написане в Нью-Йорку в 1924 р., яке також засвідчує увагу, яку з цього року Реріхи почали приділяти постаті Панчен-лами [Грант 2004а, 134–138]. З цього ж оповідання ми дізнаємося, звідки родина дізналася про подробиці цієї події: “Звістку про зникнення Святійшого професор Реріх дістав із вуст свідка – гелонга⁵ Таші, художника при світі Таші-лами” [Грант 2004а, 135]. Як і її наставник, Ф. Грант називає Панчен-ламу “релігійним главою Тибету”⁶.

⁵ Гелонг (*тиб.* dge long, *монг.* гэлэн) – буддійський чернець, який взяв на себе всі 253 чернечі обітниці.

⁶ Далай-лама і Панчен-лама іноді виступають як наставники або учні один одного, але що стосується релігійного статусу, то Панчен-лама завжди посідає другорядну позицію [Tada 1965, 103]. Обидва вищі тибетські ієрархи завжди були нерозривно пов'язані. Традиційно старший лама визнавав реінкарнацію молодшого. Тибетці часто називають Далай-ламу сонцем, а Панчен-ламу – місяцем [Story of the Panchen Lamas].

Легко уявити, що Панчен-лама IX стає постаттю, знаковою для Реріхів, унаслідок його зв'язку з доктриною Калачакри⁷, легендарною країною Шамбалою та бодгісаттвою Майтреєю⁸. Тибетці вірять, що в панчен-лам є особливий зв'язок із Шамбалою, що робить їх унікальними авторитетами у всьому, що пов'язане з цим царством. Адже вважається, що колишнім втіленням цієї лінії був Манджушрікірті, цар, який об'єднав касту Шамбали, а майбутнім стане Рудрачакрін, цар, який знищить сили зла [Bernbaum 1989, 185; див. також: Snelling 1993, 78]. Вочевидь дотримувалися таких переконань і Реріхи. У лекції “Тибет – країна снігів” (1929 р.) Ю. Реріх зазначає:

Багато років тому Ташілунпо вважався центром містичного вчення Калачакра, “Колесо Часу”, що походить з таємничої країни Шамбали, свята святих тибетського та монгольського буддизму... У своєму майбутньому втіленні Його Святість (Таші-лама) переродиться як Рігден Дакпо, майбутній правитель Шамбали, якому призначено підкорити носіїв зла і встановити царство Майтреї, будди майбутнього. Вчення Шамбали – це таємне вчення Тибету та Монголії, а Його Святість Таші-лама розглядається як головний тлумач учення в цьому світі [Реріх Ю. Н. 1999, 277].

“Таші-Лама видає перепустку в Шамбалу”... Досі приїжджають деякі люди до Таші-Лами з прямим проханням дати їм таку перепустку», – напише в 1935 р. Реріх-старший [Реріх 1991а, 205]. Про саму Шамбалу в щоденнику О. Реріх вперше згадується в період між 1 грудня 1923-го і 26 січня 1924 р.: “Шамбала – неодмінне місце, де духовний світ поєднується з матеріальним”⁹ [Реріх Е. И. 2009а, 181]. Низка записів у щоденниках О. Реріх свідчать, що для Реріхів Шамбала безпосередньо асоціювалася та пов'язувалася з постаттю Панчен-лами IX [див., напр.: Реріх Е. И. 2009с, 183].

Водночас цікаво ось що: попри всю поважність інституту панчен-лам, і зокрема Панчен-лами IX, схоже, що до втечі останнього

⁷ Більше див., зокрема: [Калантарова 2021].

⁸ Зокрема, у 1914 р. Панчен-лама наказав збудувати величезну статую Будди Майтреї в Ташілунпо.

⁹ Більше про таємничу країну з царини буддійської міфології див.: [Bernbaum 1989; Ламажаа 2019, 35–36].

з Тибету Реріхи його не згадували. Хоча про майбутню подорож родини в Тибет до Далай-лами¹⁰ в щоденнику О. Реріх вперше згадується ще 2 квітня 1922 р. [Рерих Е. И. 2008, 150]. Кількома місяцями пізніше О. Реріх багато розповідає своїй американській послідовниці З. Ліхтман (Фосдік) про Тибет, Далай-ламу, як його обирають тощо [Фосдик 2002, 97]. Проте не згадує про “духовного главу” Тибету, як пізніше називатимуть Панчен-ламу IX Реріхи. Як уже зазначалося вище, Панчен-лама вперше згадується в щоденнику Олени Реріх 30 березня 1924 р. – у час, коли про його втечу Реріхам, що тоді мешкали в Індії, точно вже було відомо. Коли ж того ж року Ф. М. Бейлі, британський резидент у Сіккімі, зустрівся з М. Реріхом у Дарджилінзі, то він дізнався про захоплення художника Панчен-ламою та його віру в те, що ера Шамбали наближається [Meуer, Brysac 1999, 457–458]. За його власними словами, Реріх тепер вірив, що йому судилося йти в “серце Азії”, керуючись символами та посланнями, як запевнив його шанований лама. У грудні 1924 р. в Берліні під час бесіди з Г. О. Астаховим (референтом повпредства СРСР у Німеччині) М. Реріх охарактеризував Далай-ламу XIII як “особу якщо не дружно англійцям, то в будь-якому разі таку, що перебуває під їхнім винятковим впливом, на противагу Таші-Ламі, який втік, навколо якого зосереджуються національно-визвольні елементи Тибету” [Справка... арк. 1]. Таку оцінку М. Реріха могло сформувати, зокрема, спілкування з тибетськими ламами під час перебування родини Реріхів у Дарджилінзі. Через місто, розташоване в Східних Гімалаях, проходило багато лам, зокрема тих, хто залишив Тибет слідом за Панчен-ламою. За тодішньою оцінкою Міністерства у справах Індії (*англ.* India Office), значна частина тибетських лам, включно з послідовниками Панчен-лами, були прокитайськими та шалено антибританськими і вважали, що реформи Далай-лами стали результатом його зв’язку з британцями, коли він був в Індії [Singh 1988, 93].

¹⁰ Про абстрактний “шлях до Тибету”, “гір Тибету”, “вершин Тибету”, без конкретики, часто згадується в щоденниках Олени Реріх ще за 1921 рік [напр.: Рерих Е. И. 2007, 185, 155 і т. д.], а далі в щоденникових записах за 1922 р. З 31 січня 1922 р. час від часу в щоденниках починають згадуватися далай-лами (V та XIII), а також зустрічатися натяки на те, що М. К. Реріх є втіленням Далай-лами V.

Той факт, що буддійський ієрарх такого рангу залишив закритий для представників Заходу Тибет і опинився на теренах Китаю в ситуації невизначеності, зробив Панчен-ламу досить цікавою постагтю для дипломатів і розвідників низки країн. Схоже, що тут побачили для себе вікно можливостей і Реріхи. І йшлося не лише про духовний вимір. Починаючи з 1924-го і до середини 1930-х рр. Микола Реріх використовував фактор впливового тибетського втікача у своїх контактах із посадовцями низки країн. Акценти змінювалися залежно від сторони, з якою намагався порозумітися амбітний діяч.

Пошуки контактів з Панчен-ламою ІХ під час Центральноазійської експедиції (1925–1928)

Під час свого перебування у Внутрішній Монголії та Китаї Панчен-лама ІХ продовжував релігійну діяльність, “добре прийнятий монгольським і китайським буддійським світом, особливо тому, що був хранителем численних езотеричних учень” [Jagou 2011, 59]. Зокрема, Ю. М. Реріх писав, що невдовзі після втечі Панчен-лами з Тибету ним були засновані численні факультети Калачакри в монастирях Внутрішньої Монголії та буддійського Китаю [Реріх Ю. Н. 2012а, 235]. Особливо шанували його у Внутрішній Монголії. У період з 1928-го до 1930 року Панчен-лама дав чотири посвячення Калачакри, на кожному з яких були присутні понад 80 000 осіб [The Lives of the Panchen Lamas 1996, 15]. Спостерігачі повідомляли, що інтерес до Панчен-лами “у Внутрішній Монголії величезний. Весь час питають, де він зараз перебуває” [РДАСП, ф. 514, оп. 2, спр. 22, арк. 88]; “наскільки велика його популярність, видно з того, що якщо прочанам не вдається в певний день добитися прийому, то вони, попри сильні морози, лягають спати біля зовнішніх воріт храму-резиденції Панчен-лами, щоб наступного ранку зайняти чергу” [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 842, арк. 216]. Вже навесні 1927 р. ходили чутки, що Панчен-лама збирається скликати великий з’їзд для обговорення питання “про становище монголів, як у релігійному, так і в інших питаннях”¹¹ [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 842, арк. 216].

¹¹ Місячна розвідка за даними Розвідувального відділу Головного Штабу Монгольської Народної Червоної Армії, 1.03.1927.

Японський тибетолог Т. Тада¹² зазначав, що широка публіка симпатизувала Панчен-ламі, оскільки той був м'яким і ввічливим. З іншого боку, були й ті, хто критично ставився до правління Далай-лами XIII [Tada 1965, 76]. Своєю чергою Ч. Белл, англійський дипломат, який порівняно добре знав тодішній Тибет і самого Панчен-ламу IX, також підкреслював: “У Панчен-лами надзвичайно м'яка і чарівна вдача, і його просто обожнюють його співвітчизники” [Bell 1987, 357].

Після переїзду до Індії плани майбутньої подорожі родини Реріхів стають все більш виразними. Поступово окреслюються й інші їхні задуми, як-от “Нова Країна”. “Передбачається Союз народів Азії, й об'єднання племен і народів відбуватиметься поступово, там буде своя федерація країн. І Монголія, і Китай, і Калмики складуть противагу Японії”, – пише Олена Реріх 20 січня 1935 р. [Реріх Е. И. 2012а, 520–521]. Існування такої конфедерації мислилося Реріхами, найімовірніше, у тісному зв'язку або навіть під протекторатом “нової Росії” (СРСР) [Андреев 2011, 85]. Так чи інакше, але досягнення порозуміння чи то об'єднання зусиль з Панчен-ламою IX, знаковим і популярним буддійським ієрархом, Реріхи вважали неодмінним етапом на цьому шляху. М. К. Реріх намагався встановити з ним контакт і відводив йому важливе місце в планах побудови вищезгаданої нової держави на теренах Сибіру та Центральної Азії [Реріхи на пути в Тибет... 2016, 266].

Місія спілкування з Панчен-ламою від початку покладалася переважно на старшого сина художника – Юрія Реріха, майбутнього видатного буддолога та тибетолога. Перший такий (із багатьох) запис у щоденниках О. Реріх зустрічається 7 липня 1925 р., вже під час Центральноазійської експедиції [Реріх Е. И. 2009с, 163]. Незабаром з Хотану М. Реріх надсилає листа радянському наркомун закордонних справ Г. Чичеріну¹³, де, зокрема, пропонує:

¹² Т. Тада вивчав буддизм у Тибеті з 1913 по 1923 рік. Під час свого перебування там він виконував обов'язки неофіційного іноземного радника Далай-лами XIII, з яким познайомився ще в Індії, до того як приїхав до Тибету.

¹³ Про цей лист згадується у щоденнику О. Реріх у записі від 24 липня 1925 р. Георгій Чичерін та Микола Реріх були знайомі з часів спільного навчання у Петербурзькому університеті.

Прошу вас прийняти мого сина. Прошу вислухати все йому довірене і призначити його тим, хто перебуває при Т[аші-]Л[амі]. Як ви побачите з його доповіді, це призначення та чин монгольський абсолютно необхідні. Якщо вважатимете за потрібне надати йому особу, досвідчену в питаннях сучасного комунізму, прошу дати когось із широким розумінням, як-от Аст[ахов], якого направив до мене в Берл[іні] Крест[инський]¹⁴. ... Ви зрозумієте суть посланого Пл[ану] та всебічну освіту мого сина зі Сходу, який вільно розмовляє тиб[етською], знає санскрит, перс[ьку] та кит[айську] та ін[ші] мови єдиної Азії. Мій син буде прийнятий Вами як незамінний працівник. Все інше буде передано на словах [Рерих Е. І. 2009с, 183; Росов 2002, 136].

У Кашмірі влітку 1925 р. Реріху-молодшому було пошите жовте атласне вбрання лами, потрібне передусім для зустрічі з Чичерінім і потім – з Панчен-ламою; такий же ламський одяг був замовлений і для його батька [Росов 2002, 137–138]. Проте, судячи з тих же щоденникових записів, уже за місяць у цих планах з'явилися зміни, ймовірно викликані спротивом молодшого Реріха таким радикальним задумам¹⁵. 6 вересня 1925 р. в записах уже йдеться про те, що Юрій має їхати “з Хот[ану] прямисінько до Т[аші-]Л[амі]” [Рерих Е. І. 2009с, 215] “як посол Шамб[али]” (15 вересня 1925 р.), можливо, без попередніх домовленостей [Рерих Е. І. 2009с, 225]. 3 листопада 1925 р. в щоденнику зустрічається натяк на листа, якого Реріхи мали відправити Панчен-ламі: “Можна монг[ольською], можна як легше, бо треба зберегти головну думку” [Рерих Е. І. 2009с, 261].

Наступний запис від 16 грудня 1925 р. констатував: “Книга У[драї]¹⁶ має великий успіх, можна відвезти її Т[аші-]Л[амі]” [Рерих Е. І. 2009с, 304]. Водночас, як можна зробити висновок з

¹⁴ М. М. Крестинський – повноважний представник СРСР у Німеччині.

¹⁵ Зокрема, 23 серпня 1925 р., записано: “Вже обіцяно У[драї] (під таким іменем у щоденникових записах Олени Реріх фігурує її старший син. – І. О.) повну можливість займатися за його бажанням” [Рерих 2009с, 206].

¹⁶ Йдеться про першу книгу Ю. М. Реріха “Тибетський живопис”, яка побачила світ 1925 р. в Парижі (de Roerich, George (1925). *Tibetan Paintings*. Paris: Paul Geuthner).

окремих записів, місія Ю. Реріха бачилась його батькам не лише в духовній площині: зокрема, передбачалося, що він опікуватиметься охороною Панчен-лами, призначенням начальників, отриманням “кулеметів та аеропланів” (17 листопада 1925 р.) [Рерих Е. И. 2009с, 265–266]. 19 квітня 1926 р. Реріх-старший розповідав радянському генконсулу в Урумчі О. Ю. Бистрову, що експедиція повинна, зокрема, потрапити до Монголії, де вони мають зв’язатися з Панчен-ламою і витягти того до МНР¹⁷, щоб уже звідти разом “рушити духовною ходою задля визволення Тибету від ярма англійців” [цит. за: Росов 2002, 141]. Судячи зі згадок про охорону, “кулемети та аероплани”, “духовна хода” мала бути достатньо озброєною, набуваючи рис, щонайменше, священної війни.

Напередодні Центральноазійської експедиції Реріхи усвідомлювали, що “не скрізь можна виявляти відданість одному Т[аші-]Л[амі]... Прибічники Т[аші-]Л[ами] під підозрою” (9 лютого 1925 р.) [Рерих Е. И. 2009b, 329]. Водночас упродовж подорожі протиставлення обох вищих ієрархів північного буддизму в дискурсі родини продовжується. У записі О. Реріх від 13 квітня 1926 р. [Урумчі] навіть припускається “як Т[аші-]Л[ама] стає главою буддистів без Д[алай-]Л[ами]” [Рерих Е. И. 2009d, 36–37]. У середині 1927 р. Микола Реріх записує в подорожніх нотатках: “Чи багато знає далай-лама про Шамбалу? Таші-лама знає більше” [Рерих 1992, 298]. Дуже цікавим є такий факт. У тому ж щоденнику Олени Реріх за 1 квітня 1926 р. згадується “викрадення Д[алай-]Л[ами]”. З подальших кількох фраз можна зрозуміти, що тут ідеться про маловідомі тоді переговори Далай-лами XIII з російськими можновладцями стосовно його переселення на російські терени, які відбулися в 1905 р., у важкий для тибетського первосвященника період перебування в Зовнішній Монголії: “Не час йому було їхати до Р[осії]. Це могло ускладнити події майбутні. Комусь хотілося забрати Д[алай-]Л[аму] в М[оскву], замість явлення Т[аші-]Л[ами]” [Рерих Е. И. 2009d, 32]. Насправді ж у 1905 р. йшлося про переселення Далай-лами XIII до Забайкалля, і, схоже, першим мову про “притулок” у Росії тоді повів сам владика. І він же, врешті-решт, сам відмовився від цього

¹⁷ Монгольська Народна Республіка.

доленосного кроку [більше див.: Отрощенко 2004]. Як бачиться авторці, дізнатися про цю тонку та амбітну гру між Далай-ламою XIII і російськими дипломатами та урядовцями Реріхи могли лише від А. Доржієва, який колись сприяв появі в Урзі Далай-лами XIII, а 20 років по тому (1924–1925 рр.) безуспішно намагався закликати до монгольської столиці вже Панчен-ламу IX, чергового впливового тибетського ієрарха-втікача.

Замість Російської імперії постав Радянський Союз, але його очільники, як колись російські урядовці, були зацікавлені у важелях впливу на буддійський світ Східної Азії. Під час перебування родини Реріхів у Москві, влітку 1926 р., Микола Реріх переконував радянських посадовців, що “від’їзд Т[аши-]Л[ами] дасть небувалий привід для виступу” насамперед “Монголії, калмикам та тибетцям”, а також натякав на “буддистів в Індії” [Рерих Е. И. 2009d, 24]. Тибетського ж ієрарха Реріхи мали переконати в “потребі швидких дій в Азії” (14 серпня 1926 р. (Верхній Уймон)) [Рерих Е. И. 2009d, 96].

Тим часом маршал Чжан Цзолінь, який тоді контролював Маньчжурію, надав імператорський монастир Хуансі в Мукдені під резиденцію Панчен-ламу [Bulag 2010, 76]. Отже, з початку 1927 р. Панчен-лама перебрався до Мукдена. Це лише підсилило підозри радянської сторони в тому, що Панчен-лама останнім часом, безперечно, виступає на боці “китайських реакційних генералів”. Подейкували, що Чжан Цзолінь обіцяв своєму гостеві поновити “субсидії” (державну фінансову підтримку тибетським монастирям) [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 842, арк. 227]. Радянські агенти доповідали, що Мукден використовує авторитет Панчен-ламу та групує навколо нього князів Внутрішньої Монголії, колишніх князів Зовнішньої Монголії та навіть емігрантів з Бурятії задля поширення свого впливу на монгольських теренах [РДАСП, ф. 514, оп. 2, спр. 5, арк. 46]. У Мукден почали масово стікатися прочани. Побоювалися, що Чжан Цзолінь, за дієвої участі Панчен-ламу, навесні 1927 р. розпочне якусь озброєну авантюру проти МНР.

Схоже, що активне залучення поважного ієрарха та буддійського учителя до політичного життя похвалило його амбіції та надії на повернення додому. За даними розвідки, саме з 1927 р. він почав готуватися до свого повернення в Тибет (відправляв

неодноразово каравани з різним вантажем¹⁸ у монастир Гумбум та Кукунор тощо) [РДАСП, ф. 532, оп. 4, спр. 335, арк. 102 зв.]. Під час бесіди послідовників Реріхів подружжя Ліхтманів із Б. М. Мельниковим, завідділу Далекого Сходу НКЗС¹⁹, що відбулася 11 березня 1927 р., той «запитав, чи ми знаємо, де зараз Т[аші]-л[ама]. Я сказала, що ні. Він згадав Мук[ден]. Запитав, чи ми знали про нього раніше. Відповіли – так. Запитав, що ми думаємо про нього. Я сказала: “На цей час – потрібна фігура”» [Рерихи на пути в Тибет... 2016, 163].

Перебуваючи в Улан-Баторі, куди вони прибули у вересні 1926 і залишили навесні 1927 р., Реріхи не полишали своєї активності, пов’язаної з обстоюванням інтересів Панчен-лами, та спроб зв’язатись із ним. Зокрема, 8 грудня 1926 р. П. М. Никифоров, радянський повпред у МНР, доповідав, що М. Реріх дуже наполегливо порушує питання потреби сприяння поверненню Панчен-лами до Тибету: “Коли я запитав, чому він вважає, що П. Богдо²⁰ має повернутися до Тибету, то він мені навів якісь теологічні вигадки потреби його повернення” [Росов 2002, 62]. При від’їзді з Улан-Батора навесні 1927 р. М. Реріх дав своїм американським послідовникам настанови для розмови з М. А. Трилісером²¹, рекомендуючи:

розповісти йому, що Т. Л. (Таші-лама) прагне приїхати сюди (до МНР. – *І. О.*), оскільки він має здійснити пророцтво і прийти благословити Нову еру. Однак йому не дають візу, хоча тибетці готові поручитися, що якби він приїхав, то благословив би тут нове. Проте, оскільки Ник. (П. М. Никифоров) нічого не зробив, а лише все зіпсував, він (Таші-лама) поїхав до Внутрішньої Монголії, оскільки мав зробити це [Рерихи на пути в Тибет... 2016, 163].

¹⁸ З весни 1927 р. до Гумбуму прибувають каравани від Панчен-лами, привозячи, зокрема, зброю, боєприпаси, бензин та інші вантажі, що могли б бути використані у військовому поході на Лхасу [Росов 2002, 56–57].

¹⁹ НКЗС – Народний комісаріат у закордонних справах СРСР, з 1936 р. – Народний комісаріат закордонних справ СРСР (1923–1946).

²⁰ Скорочення від “Панчен Богд” (один з титулів панчен-лам).

²¹ М. А. Трилісер – заступник начальника ОДПУ, начальник Іноземного відділу цієї ж структури та один з активних організаторів служби радянської зовнішньої розвідки. М. Реріх спілкувався з ним під час перебування родини в Москві в 1926 р.

Цікаво, що раніше (1924–1925 рр.) привезти Панчен-ламу до монгольської столиці безуспішно намагався Агван Доржієв, представник Тибету в СРСР, відомий релігійний і громадсько-політичний діяч. Зокрема, у жовтні 1924 р. він їздив до Пекіна з Урги під виглядом закупівлі ліків для монгольського населення, а насправді – щоб “спонукати Банчен-Богдо²² поїхати в Ургу і не допустити його поїздки до Пекіна, яка, на думку тибетців, загрожує посилкою каральної експедиції проти Далай-лами до Тибету” [цит. за: Кузьмин 2014, 133; див. також: Андреев 2004, 278–279]. У квітні-травні 1925 р. А. Доржієв відрядив у Пекін до Панчен-лами дорамбу²³ Ацагатського дацана Ч. Аюшієва з листом та подарунками. Зміст листа невідомий; на думку С. Кузьміна, у ньому містилося запрошення прибути в Улан-Батор. Адже таке запрошення монгольський уряд надсилав Панчен-ламі через Доржієва, ще коли той їздив до Пекіна 1924 р. [Кузьмин 2014, 134]. З оприлюдненого у 2012 р. листування тибетських можновладців з Агваном Доржієвим (перша чверть ХХ ст.) ми дізнаємося, що саме тибетська сторона зверталася до Доржієва з проханням, аби той вплинув на Панчен-ламу. Зокрема, у листі за 24 квітня 1924 р. з державною печаткою Кашагу²⁴ автор (або автори) висловлює впевненість, що Агван Доржієв зустрінеться з Панчен-ламою; Доржієва просять переконати Панчен-ламу повернутися до Тибету та повідомити тибетському уряду про його ситуацію [From Tibet Confidentially... 2012, 35]. У наступному листі від 27 квітня 1924 р.²⁵ Доржієву доручено особисто зустрітися з посланцем Панчен-лами, який повертався до Тибету, і спробувати відновити відносини між двома вищими тибетськими ієрархами [From Tibet Confidentially... 2012, 35].

Тому не виключено, що ще однією причиною, що привернула увагу Реріхів до Панчен-лами, був саме наратив Агвана Доржієва, з яким художник був знайомий із часів роботи над оздобленням буддійського храму в Санкт-Петербурзі, – лише один з багатьох наративів великого лами, що вплинули на світогляд та

²² Мається на увазі Панчен-лама.

²³ Дорамба – вчений ступінь у системі північнобуддійської освіти.

²⁴ Кашаг – Рада міністрів Тибету.

²⁵ Цей лист має печатку офіційних повідомлень Далай-лами [From Tibet Confidentially... 2012, 35].

діяльність родини Реріхів. Зокрема, на думку деяких дослідників, саме завдяки Доржієву М. Реріх став непохитним шукачем Шамбали [Meyer, Brysac 1999, 454].

Згодом Панчен-лама, якого монголи Внутрішньої Монголії та Барги зустрічали із захопленням під час його добровільного вигнання, був готовий відвідати й МНР. Зокрема, за інформацією монгольської розвідки, з осені 1926 р. лами з оточення владики розповідали про його намір відвідати Улан-Батор [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 842, арк. 216]. Очікували його приїзду до монгольської столиці навесні 1927 р. Цікаво, що цей період збігається з активністю М. Реріха в питанні приїзду Панчен-лами до Улан-Батора. У щоденнику Олени Реріх за 30 жовтня 1926 р. записано, що буде нагода надіслати листа Панчен-ламі [Реріх Е. І. 2009d, 158], а 10 листопада 1926 р. – що можна з ним зв'язатися [Реріх Е. І. 2009d, 171].

Проте, як відомо, Улан-Батор і Реріхи так і не дочекалися впливового вигнання. За інформацією В. Росова, під час перебування родини в Улан-Баторі (1926–1927) Микола Реріх навіть намагався виїхати до Пекіна на переговори з Панчен-ламою, але китайський уряд не дав йому візи для відвідування Китаю. Однак у монгольській столиці до художника все ж таки завітали представники тибетського ієрарха, делегація лам, що спеціально прибула з Китаю [Росов 2004, 120]. В оповіданні Ф. Грант, написаному в 1928 р., під час її перебування в Даржилінзі, про цю історію згадується так. Микола Реріх розповідає тибетському ієрарху: “У мене було бажання зустрітися з Таші-ламою, проте чиновник Тибету в Урзі наполягав, щоб ми їхали до Тибету. Він неабияк розхвилювався, коли до нас прибули представники Таші-лами, і просив не приймати їх” [Грант 2004b, 140]. За словами сера Чарльза Белла, Далай-лама XIII час від часу наказував своїм представникам у Китаї спостерігати за тим, які стосунки мав Панчен-лама з радянськими представниками в МНР, бо Панчен-лама мав агента в Улан-Баторі і тибетський уряд вважав, що цей агент був у тісному зв'язку з Радами [Bell 1987, 412]. Тоді декілька тибетських сановних лам постійно проживали в Улан-Баторі, деякі з них втекли з Тибету через недавні гоніння на послідовників Панчен-лами [Реріх Ю. Н. 2012а, 247]. Отже, з деякими представниками або послідовниками Панчен-лами Реріхи в

Улан-Баторі мали змогу безперешкодно зустрітися і навіть передати якесь повідомлення для їхнього поважного патрона.

На думку А. Знаменського, оскільки Микола Реріх був схильний до різноманітних авантюрних витівок, не можна повністю виключити можливість його тодішнього таємного візиту до китайської столиці та переговорів з Панчен-ламою. Однак, чи зустрічався з ним Реріх, чи ні, обережний тибетський ієрарх так і не став брати участь у задумах художника [Znamenski 2011, 195]. А. Знаменський спирається тут на спогади Б. Панкратова, радянського дипломата і видатного сходознавця, записані через багато років одним з його учнів, про “зустріч із художником у Пекіні навесні 1927 року” [Znamenski 2011, 195]. Проте, формально кажучи, у 1927 році Панчен-лама перебував уже в Мукдені, а не в Пекіні. Доцільно дослівно навести вищезгадані спогади Б. Панкратова:

Менш відомі стосунки, що пов’язували його з М. К. Реріхом.

Познайомилися вони в 1927–1928 рр. Микола Костянтинович Реріх прибув до Пекіна з кордонів Тибету, куди потрапив, проїхавши Монголією через Ургу. Художник хотів в’їхати до Тибету як 25-й князь Шамбали, про якого говорили, що він прийде з півночі, принесе порятунок усьому світові і стане царем світла. Носив він з цієї нагоди парадне ламське вбрання. Караван його ледь не з 70 верблюдів був організований його сином Юрієм. Близько пів року прожив М. К. Реріх в Анакчука²⁶ на кордоні, надіславши паспорт у Лхасу і чекаючи, коли далай-лама дозволить йому в’їхати до Тибету, але той так і не дозволив [Кріль 1989, 90].

Отже, про зустріч у Пекіні саме навесні 1927 р. тут не йдеться. Характер спогадів свідчить на користь 1928 р., коли стало очевидно, чим Центральноазійська експедиція завершилась і що Реріхам не вдалося здійснити заплановану подорож Тибетом повною мірою, так би мовити, по гарячих слідах. Взагалі дуже цікаво, звідки Панкратов знав низку подробиць цієї експедиції так, ніби бачив усе на власні очі:

Не без гумору згадував він, як зупинявся караван на шляху до Тибету, коли в дружини Реріха, ще більш містично налаштованої, ніж сам художник, з’являлося бажання почати спілкування з

²⁶ Йдеться про Нагчу.

духами. Для неї ставили столик, а після закінчення спілкування караван знову рушав у дорогу. Про це я знаю від Бориса Івановича... [Кріль 1989, 90].

Водночас, оскільки вважається, що 1928 р. Реріха в Пекіні не було, О. Андреев, зі свого боку, припускає, що зустріч, про яку згадував Панкратов, могла відбутися в 1934–1935 рр. [більше див.: Andreev 2014, 391].

Отже, експедиція Реріхів до Тибету (1927–1928), або “Місія Західних буддистів”²⁷, була зупинена тибетцями на підступах до Нагчу, попри тибетський паспорт, виданий М. Реріху в Улан-Баторі²⁸, і не змогла потрапити до Лхаси²⁹. Після 5 місяців важкої зимівлі маршрут каравану довелося змінити і спрямувати його до Дарджилінга. Розчарований та ображений на тибетську владу художник тлумачить втечу Панчен-лами 1923 року як поворотний момент у долі Тибету. “Справді, Таші-Лама, на відміну Далай-Лами, був джерелом духовних знань... Ми можемо переконатися, що найкраща частина Тибету йде за Таші-Ламою. Навіть прості солдати стверджують, що найкращі лами покинули Тибет”, – переповідає тодішні слова Миколи Реріха К. Рябінін [Рябинин 1996, 480]. Схожий наратив зустрічається і в розповіді про подорож у

²⁷ Реріхи розповідали тоді, що їхня “Місія” надіслана до Тибету буддистами Америки, а її головною метою є вивчення Вчення Благословенного Будди [Портнягин 1998, 70; Реріх Ю. Н. 2012b, 103].

²⁸ В Улан-Баторі від тамтешнього представника далай-лами члени експедиції отримали офіційний допуск до Тибету як прочани. Микола Реріх казав, що їхнє знання буддизму надає таке право [Реріх 1992, 292].

²⁹ Учасник експедиції лікар К. Рябінін розповідає у своєму експедиційному щоденнику, що під час однієї з бесід Ю. М. Реріха з губернатором Нагчу тибетський посадовець пояснював затримку експедиції поведінкою “нещодавно висланого монгольського посольства, яке брехливо назвалося вірянками-буддистами, що приїхали просити нового Богдо-Гегена для Монголії. Як з’ясувалося потім у Лхасі, все це виявилось брехнею” [Рябинин 1996, 551]. Тільки-но тибетці надумали виставити небажаних гостей, як на обрії замайоріла наступна експедиція – Реріхів, главу якої вищезгаданий англійський резидент у Сіккімі Ф. Бейлі характеризував тибетській владі як “червоного росіянина” [Андреев 2004, 318]. Цього вистачило, щоб тибетці заборонили в’їзд до столиці ще одній групі іноземців, які також декларували себе як релігійну місію.

Ю. М. Реріха: “Декілька лам перебували у важкому стані, ставши жертвою тяжких поневірянь... Вони дедалі частіше згадували старі пророцтва, у яких говорилося, що з відходом Таші-лами релігія залишить Тибет і залишиться лише її порожня оболонка” [Рерих Ю. Н. 2012а, 443].

У своїх подорожніх нотатках Реріх напише:

Якщо таші-лама викликав до себе загальну повагу, це треба сказати. Якщо лхаський уряд створив довкола себе огиду, і це має бути сказано... Крім того, духовний вождь³⁰ Тибету зовсім не далай-лама, а таші-лама, про якого відомо все добре. “Звичаї Панчен Рінпоче³¹ (таші-лами) зовсім інші”, – так кажуть тибетці... Вони засуджують теперішнє становище Тибету сильніше за нас. Вони чекають на здійснення пророцтва про повернення таші-лами, коли він буде єдиним главою Тибету і Дорогоцінне Вчення³² при ньому проквітне знову [Рерих 1992, 323–324].

Місце Панчен-лами ІХ у планах Реріхів після завершення Центральноазійської експедиції

Повернувшись до Індії, Реріхи не облишили своїх амбітних задумів та очікувань, пов’язаних із тибетським ієрархом. Вони переживали за недостатню підтримку радянськими можновладцями їхніх планів, бо «якби М[осква] прийняла план “Б[єлухи]”³³, Т[аші-]Л[ама] з М[осквою] вже займав би Т[ибет]. Як війна релігійна, наступ не міг би суперечити “Б[єлусі]”. Але від відступництва росіян нічого не зміниться» (10 листопада 1928 р.) [Рерих Е. И. 2010а, 518]. І окреслювали нові пріоритети: “Звичайно, звідане про Т[аші-]Л[аму] є ланка судженого. Де росіяни не хочуть отримати, там нехай візьме Амер[ика]” (26 лютого 1929 р.)

³⁰ В оригіналі *рос.* “водитель”.

³¹ Рінпоче (також Рімпоче; “дорогоцінний”) – шанобливий титул для найвищих лам і тулку в тибетському буддизмі. Титул Рінпоче додається до імені лами.

³² Йдеться про буддизм.

³³ Корпорація “Белуха” [більше див.: Росов 2002, 228–236]. «Проект “Белуха”, по суті, був експериментом, спробою закласти фундамент нової соціально-економічної формації, побудованої на обцинно-кооперативних (буддо-комуністичних) принципах. Фактично йдеться про побудову ідеальної держави майбутнього» [Андреев 2011, 83].

[Рерих Е. И. 2010b, 156]. Водночас Реріхи підозрювали “посилен[і] відносини між М[осквою] і Т[аши-]Л[амою]” (4 березня 1929 р.) [Рерих Е. И. 2010b, 162].

Пропозиції щодо повернення до Тибету за допомогою сильних держав вочевидь цікавили поважного втікача. Перебуваючи в добровільному вигнанні і мріючи про повернення додому, Панчен-лама “почав плекати деякі непрактичні, якщо не сказати фантастичні плани” [Меґра 1976, 49]. Зокрема, один з них передбачав створення монгольських сил за допомогою СРСР, щоб атакувати та вигнати Далай-ламу (про такий задум владики 9 грудня 1929 р. повідомляв британський посол у Китаї Майлз Лемпсон, спираючись на розповіді китайського генерала Чжана Сюеляна). За словами О. Андреева, в одному із секретних документів, складених аналітиками Розвідуправління Штабу Червоної Армії влітку 1928 р. за результатами експедиції А. Чапчаєва, справді йшлося про можливість проникнення на плато Тибету з північного напрямку контингенту “європейських військ” (читай: радянсько-монгольських) [Андреев 2008, 334]. О. Андреев також додавав, що наприкінці 1920-х рр. радянська розвідка через свою місцеву базу в Улан-Баторі впровадила свого секретного агента (монгольського ламу) в оточення Панчен-лами в Мукдені [Andreev 2014, 264]. Впливом цього агента можна пояснити вищезгаданий план ієрарха-вигнанця; водночас такий план збігався із задумами Реріхів, які раніше у своїх щоденниках натякали на військовий похід у Тибет за участі “Москви”.

У планах родини, як і під час Центральноазійської експедиції, роль контактера з Панчен-ламою відводиться Ю. Реріху. “М. К.³⁴ розробив дуже важливий план – Юрію доведеться поїхати до Таші-лами в Монголію до поїздки додому в Кулу. Бо з ним почати справу легше, ніж через банкірів тут чи [через] Росію. Це план величезної ваги”, – напише через чотири роки З. Ліхтман (11.07.1929) [Фосдик 2002, 451]. Очевидно, йдеться про Внутрішню Монголію, на теренах якої часто перебував Панчен-лама IX під час свого добровільного вигнання.

Про те, що після завершення Центральноазійської експедиції Реріхи підтримували тасмний зв’язок з Панчен-ламою через його наближених, свідчать, зокрема, записи в щоденниках О. Реріх та

³⁴ Йдеться про М. К. Реріха.

її американських послідовниць та учениць. 19 липня 1928 р. в щоденнику Олени Реріх згадується “сьогоднішній візит (представника) Т[аші-]Лам[и]” і зазначається: “Багато чого, що незручно сказати самому Рімпоче, він вклав іншому” [Рерих Е. І. 2010а, 369]. Наступного дня в щоденнику зазначається, що саме тепер для Панчен-лами настає час діяти як “помічнику Шамбали”, що має очистити Лхасу від “безбожних”, і додається: “Т[аші-]Л[ама] має укласти угоду з Китаєм, щоб війська були не завойовниками, а визволителями. У нього буде таємний радник Америки³⁵” (20 липня 1928 р.) [Рерих Е. І. 2010а, 369]. У щоденнику Е. Ліхтман³⁶ від 20 травня 1929 р. згадується “лист від представника Та[ші]-Ла[ми], про те, що він просить рекомендаційного листа для Т. Л. від Американських Установ, від Буддійського центру³⁷” [цит. за: Andreev 2011, 140]. Відомо, що М. Реріх отримав кілька листів від посадових осіб при Панчен-ламі [Andreev 2014, 391]. На початку 1930-х рр. нью-йоркському Музею Реріха вдалося налагодити контакти з Панчен-ламою: З. Ліхтман (Фосдік) у своєму щоденнику (26.02.1933) згадує про лист від Панчен-лами, до якого додавалися світлина владики та “шовковий тибетський прапор”; лист був китайською мовою [Росов 2004, 120].

Наведені вище факти свідчать, на думку авторки, про певну зацікавленість Панчен-лами ІХ в підтриманні хоча б формальних контактів із Реріхами та їхнім американським оточенням. Якщо вірити Гордону Ендерсу³⁸, то опозиційний Лхасі ієрарх у той період доручав своїм підлеглим “шукати надійного американця,

³⁵ Натяк на те, що таким радником може стати М. Реріх.

³⁶ Естер Ліхтман – одна з учениць та найближчих сподвижників Реріхів (до 1935 р.), членкиня реріхівського “Кола” в Нью-Йорку.

³⁷ Буддійський центр якийсь час існував при першому Музеї М. Реріха в Нью-Йорку.

³⁸ Гордон Б. Ендерс – консультант з авіації в Чана Кайші (у 1920-х – на початку 1930-х рр.), згодом – американський військовий аташе в Кабулі, який написав свою першу книжку фактично про Панчен-ламу ІХ та своє спілкування з ним. Книжка вийшла ще за життя владики, і той згодом у листі Б. Крампу написав, що “Дивні заяви Ендерса насправді цілком безпідставні” [Panchen Erdeni & Vladimir de Korostovetz 1936, 720]. Див. також: Gordon B. Enders and Tibetan Gold // Digital Tibetan Buddhist Altar. June 18, 2009. URL: <https://tibetanaltar.blogspot.com/2009/06/gordon-b-enders-and-tibetan-gold.html> (дата звернення: 30.08.2024).

який міг би діяти як його особистий радник, особливо з питань авіації та торгівлі”, а також щодо розвитку країни за західним зразком [Enders and Anthony 1935, 241]. Реріхи ж після завершення Центральноазійської експедиції і до 1935 року включно підкреслювали, що представляють американські інтереси. З огляду на це деякі контакти між Панчен-ламою або його свитою та Реріхами виключати не можна. Водночас, на думку Дж. Маккеннона, Панчен-лама, наскільки відомо, ніколи не зустрічався з Миколою Реріхом особисто і не спілкувався з ним у реальному часі; найпевніший висновок полягає в тому, що його прихильність щодо планів Реріха була в кращому разі тимчасовою та частковою [McCannon 2022, 263].

До березня 1931 р. Панчен-лама хоча й подорожував Внутрішньою Монголією, але його базою залишався мукденський монастир Хуансі [Bulag 2010, 76]. З кінця 1931 року Панчен-лама вже перебував на теренах Внутрішньої Монголії, зокрема в монастирі містечка Байлінмяо³⁹ [The Lives of the Panchen Lamas 1996, 16]. Ходили чутки, що він організував “свою армію” в кількості 1000 осіб за рахунок мобілізації аратів з хошунів⁴⁰ [РДАСП, ф. 514, оп. 2, спр. 21, арк. 16; Bulag 2010, 90]. Від імені Панчен-лами поширювалися лундени⁴¹, що розповідали про «священну жовту війну “шамбала”» [РДАСП, ф. 532, оп. 4, спр. 335, арк. 102 зв.]. Водночас він переконував, що всі конфлікти можна вирішити за допомогою буддизму: “З одного боку, буддизм може допомогти в умиротворенні світових воєн, а з іншого – зробити величезний внесок у світову культурну спадщину” [цит. за: Jagou 2011, 94].

Водночас поважний ієрарх був цінним спостерігачем для китайської сторони, надсилаючи до Нанкіна важливу інформацію про політичну ситуацію в Монголії [The Lives of the Panchen Lamas 1996, 16]. У 1932 році Панчен-лама дістав звання “Емісара,

³⁹ Байлінмяо (тодішня провінція Суйюань) – центр автономістського руху, штаб-квартира Автономної політичної ради.

⁴⁰ Хошун (монг.) – адміністративна одиниця Монголії; входила до складу аймаку. За часів Цінської імперії кожний хошун був одночасно й військовою одиницею.

⁴¹ Лунден (монг. лүндэн) – указ, послання, пророцтво від імені первосвященників у північному буддизмі.

відповідального за поширення цінностей у західному регіоні” [цит. за: Jagou 2011, 208]. На його щорічне утримання китайською владою виділялися великі грошові суми. 20 лютого 1934 року влада Китаю призначила Панчен-ламу членом республіканського уряду [Jagou 2011, 126]. Після того як “Великий Тринадцятий”⁴² помер у грудні 1933 року, Панчен-лама “рішуче поставив перед собою завдання взяти у свої руки весь Тибет” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 155, арк. 14].

Водночас монголи Внутрішньої Монголії, які прагнули позбутися китайського впливу, намагались об’єднати монголів, використовуючи авторитет і вплив Панчен-лами [Ваабар 1999, 312]. Зокрема, князь Демчигдонров⁴³ розповідав:

Після обговорення шляхів здобуття незалежності для сонячної Внутрішньої Монголії ми дійшли висновку, що розділення монгольських хошунів було перешкодою до незалежності. Замість цього ми думали про будівництво монастиря для Панчен Богд, який мандрує всією Внутрішньою Монголією і має великий вплив на монголів, які є тибетськими буддистами. Використовуючи його, ми можемо легко повернути багатьох наших монголів до нашої ідеології. З цією метою я розпочав будівництво монастиря в 1932 році в центрі Барун-Суніт⁴⁴ і закінчив будівництво в 1935 році, але китайці не дозволили Панчену переїхати до цього монастиря [цит. за: Ваабар 1999, 312–313].

Схожу оцінку ролі Панчен-лами для Внутрішньої Монголії дав Х. Хаслунд-Крістенсен, данський письменник-мандрівник та антрополог, який відвідував тоді регіон: “Внутрішня Монголія... поділена на серію невеликих князівств, які здебільшого пов’язані між собою спільним зв’язком із величним Таші-ламою, або Панчен Богд, як монголи благоговійно називають це божество на землі” [Haslund 1995, 35].

⁴² За словами Ч. Белла, за кілька місяців після смерті Далай-лами XIII його стали називати “Великим Тринадцятим”, «рівним, якщо не більш великим, аніж той, кого люди завжди називали “Великим П’ятим”» [Bell 1987, 442].

⁴³ Демчигдонров (Де ван) – спочатку заступник, потім голова Шилінгольського сейму, який стояв на чолі автономістського руху у Внутрішній Монголії.

⁴⁴ Барун-Суніт – хошун Шилінгольського сейму.

На одному зі зборів “Кола”⁴⁵ в жовтні 1929 р. М. Реріх залишив запис: “Бачу експедицію. Бачу Таші-ламу. Бачу грамоту Єднання Сходу та Заходу” [цит. за: Росов 2004, 11]. Те, що Реріхи не полишали свої сподівання на владу та намагалися підтримувати контакти принаймні з його представниками, впливає зі щоденника Олени Реріх, яка 10 липня 1932 року пише: “Звичайно, дасте знати представнику Т[аші-]Л[ами], щоб усі друзі залишалися на місці. Можна повідомити наприкінці вересня. Можна простим листом, питаючи про танку Дуккар”⁴⁶ [Реріх Е. І. 2011b, 103]. За пару місяців, 22 вересня 1932 р., у щоденнику з’являється наступний запис-передбачення, пов’язаний з Панчен-ламою: “Як сказано, Муж Північний з П[анчен] Р[імпоче] побудують Твердиню очищення Істини⁴⁷... Знаєте значення великого тридцять шостого року. Тепер знаєте, про зустріч П[анчена] з Мужем Північним у тридцять четвертому році” [Реріх Е. І. 2011b, 184].

За словами дослідників, коли влітку 1929 року М. Реріх повернувся до Нью-Йорка, він був чимось на кшталт феномена. Шанувальники вітали його як одного з найвидатніших художників світу. Теософи називали його “нашою чарівною зіркою” [цит. за: Culver and Hyde 2000, 132]. 7 жовтня 1929 р. в Нью-Йорку відбулося урочисте відкриття нового Музею Реріха у спеціально побудованому на Мангеттені 29-поверховому хмарочосі у стилі ар-деко. Музей Реріха став першим музеєм у Сполучених Штатах, присвяченим переважно творчості одного художника [Culver and Hyde 2000, 132]. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. М. Реріх обертався у вищих колах і присвятив свою енергію та енергію співробітників музею його імені лобюванню ухвалення міжнародного договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам’яток [Markowitz 1973, 336]. За цю ініціативу його, починаючи з 1929 р., неодноразово висували на Нобелівську премію миру. Проте він її так і не здобув. Саме в цей період зав’язуються взаємини між М. Реріхом з його американськими

⁴⁵ “Коло” – група найближчих послідовників Реріхів у Нью-Йорку.

⁴⁶ Тара Дугкар (“Тара з білим парасолем”) – одна із захисних форм Білої Тари.

⁴⁷ Ймовірно, тут натяк на очищення буддизму, до якого активно закликали Реріхи в 1920-ті роки.

послідовниками та Генрі Егардом Воллесом, які мали вирішальне значення для подальшого перебігу подій у житті родини Реріхів. Г. Воллес у 1933 р. стає міністром сільського господарства (обіймав цю посаду до 1940 р.), у 1941–1945 рр. – віцепрезидент США в уряді Франкліна Рузвельта. Г. Воллес, за словами Дж. Вокера, “цінував філософію Реріха, яка мала багато спільного з його власною. Обидва стверджували віру у фундаментальну єдність усіх релігій, братство людей і потребу трансформації людського серця задля досягнення співпраці” [Walker 1976, 54].

У березні 1934 р. Г. Воллес призначає художника очолити експедицію у Внутрішню Монголію задля пошуку зразків та інформації про посухостійкі трави Азії⁴⁸. Спонсорований Бюро рослинництва Департаменту сільського господарства проєкт також включав Ю. М. Реріха та двох експертів-ботаніків бюро – Говарда Макміллана та Джеймса Стівена⁴⁹ [Walker 1976, 57]. У рамках цієї експедиції Реріхи відвідали Маньчжурію, Баргу та Внутрішню Монголію, а також Харбін і Хайлар. Попри значну кількість екземплярів рослин, зібрану Реріхами, сама експедиція була “лише приводом для їхньої мандрівки Китаєм, Маньчжурією та Монголією в пошуках Панчен-лами і гонитві за своєю довгоочікуваною Новою країною”, – зазначає Дж. Маккеннон [McCannon 2022, 385]. Дослідники дещо розходяться як в оцінці здобутків цієї експедиції, так і в тому, наскільки Воллес, організовуючи та куруючи її, був у курсі справжніх задумів і планів Реріхів. Подвійна мета, а також натяк на деяку обізнаність із планами Реріхів Г. Воллеса та Ф. Рузвельта⁵⁰ яскраво простежуються в такому

⁴⁸ Йдеться про “Експедицію Міністерства сільського господарства США по Китаю і Монголії в пошуках посухостійких трав для Америки” (“Expedition for U.S. Department of Agriculture through China and Mongolia in search of drought resisting grasses for America”). На пострадянському просторі більш відома під назвою: Маньчжурська експедиція (1934–1935).

⁴⁹ Більше про історію цієї експедиції та її результати див.: [Meyer, Brysac 1999, 482–489; Culver and Hyde 2000, 136–143; Дубаев 2001; Росов 2004; Boyd 2012; Andreev 2014, 357–398; Лавренова 2015; Рерих 2015; McCannon 2022, 395–426 та ін.].

⁵⁰ Франклін Д. Рузвельт зустрічався з Миколою Реріхом, ще коли був губернатором Нью-Йорка, а його дружина Елеонора, письменниця та активістка, прочитала в Музеї Реріха в Нью-Йорку лекцію про права

уривку зі щоденника Маньчжурської експедиції Періха-старшого:

Передайте Воллесу, що вже вчора в нас були два дуже симпатичні китайські вчені – один ботанік, а інший культурний діяч – і обіцяли нам рекомендувати відповідного ботаніка для експедиції. Звичайно, цей ботанік буде придатний не тільки для збору рослин і насіння, а й для складання своєї доповіді про найкращі посухостійкі рослини для оживання пустель. Отже, на околицях Гобі буде проведено дуже корисну роботу. Не полишаємо думки і про кооп[ератив]⁵¹, для якого тут знаходяться чудові перспективи. Отже, широка робота на користь людству може порадувати як Воллеса, так і президента [Періх 2015, 102].

Цікаво також, що, за словами В. Росова, у своїх листах Воллес приділяв особливу увагу особистості Панчен-лами [Росов 2004, 120]. Очевидно, така цікавість із боку американського міністра сільського господарства до тибетського ієрарха-вигнанця пояснюється насамперед впливом та баченням М. Періха. Наприклад, у листопаді 1933 р. міністр пише Ф. Грант, з якою він підтримував листування впродовж першої половини 1930-х рр.⁵²: “У середу я розмовляю з [Джозефом] Роком⁵³, громадянином США, який співпрацював з нами час від часу, який жив у Юньнані і тепер їде в Пекін і який повідомляє, що Панчен-лама наближається до Куконору [де він буде проживати в монастирі Гумбум]... Я зустрічаюся з Роком... і дізнаюся від нього все, що зможу” [цит. за: Meyer, Brysas 1999, 481–482].

жінок [Culver and Hyde 2000, 132]. Рувельт “не був чужий містицизму; він завжди сильно цікавився окультизмом” [Osterrieder 2012, 126]. Деякі автори називають його “іншим, більш таємним союзником Періхів” [Culver and Hyde 2000, 141]. Більше про Рувельта і Періхів див.: [Osterrieder 2012, 125–129].

⁵¹ М. Періх висунув проект “Канзас”, що передбачав організацію мережі сільськогосподарських кооперативів у Маньчжурії та Внутрішній Монголії [Росов 2004; 2005; див. також: Лавренова 2015, 66–73].

⁵² Зокрема, Ф. Грант у 1933 р. неодноразово відвідувала міністра сільського господарства, щоб лобювати т. зв. Пакт Періха – договір про захист художніх цінностей під час війни, головним прибічником якого в кабінеті міністрів був Г. Воллес [Markowitz 1973, 337].

⁵³ Дж. Рок – співробітник National Geographic у Китаї (1922–1935).

Коли члени Маньчжурської експедиції прибули до Пекіна у грудні 1934 р., Юрій Реріх відразу зв'язався з представником Панчен-лами. Юрій Миколайович розраховував, що “буде гарний шанс увійти у справу” [цит. за: Росов 2004, 203]. Очевидно, Реріхи поспішали, прагнучи здійснити передбачення, записане О. Реріх у 1932 році, про “зустріч П[анчена] з Мужем Північним у тридцять четвертому році”. 1 березня 1935 р. Ю. Реріх пише в листі Френсіс Грант: “Сприятливе вирішення справи Канз[асу]⁵⁴, звичайно, дасть новий імпульс. Зрештою, це дуже вигідна пропозиція. Хадсон⁵⁵ дуже сприяє, [як] я розумію, і Петра⁵⁶ попросили очолити роботу з його власної спеціальної лінії” [Реріх 2015, 392]. У листі-відповіді за 22 березня 1935 р. до Ю. Реріха Ф. Грант, зокрема, радіє, що “Пітер (Юрій Реріх) буде діяти у сфері, у якій він настільки обізнаний, і що Хадсон (Таші-лама) так прихильно налаштований” [цит. за: Росов 2004, 202]. Хоча А. Знаменський вважає, що тоді, оточений щільним кільцем агентів-розвідників з різних країн, Панчен-лама IX виявив особливу обережність і знову відмовився вплутуватися в якісь грандіозні плани чи змови [Znamenski 2011, 212].

Перебуваючи в Пекіні (29 грудня 1934 р.), Микола Реріх продовжує захоплюватися і підносити свого героя:

Сьогодні ми чули, що Російська Пекінська Духовна Місія була збережена лише завдяки особистому клопотанню Таші-Лами... І ось, коли ви в старому Пекіні чуєте чудову розповідь про те, як численні священнослужителі і релігійні товариства ішли до Таші-Лами просити його про збереження Православної чудової Місії, яка зберігає в собі так багато традицій, і дізнаєтеся, як доброзичливо було сприйнято це звернення, ви щиро радієте. І не тільки це звернення було сприйняте дружелюбно, а й виявились бажані наслідки; і в історії Православної Місії буде внесено цей чудовий акт високої доброзичливості... Звичайно, про доброту та доброзичливість Таші-Лами багато відомо. Але одна річ, коли це розповідається його одноплемінниками, і зовсім інша, коли чужі люди теж мають при собі такі свідчення добрі [Реріх 1991b, 16–17].

⁵⁴ За словами О. Лавренової, так позначалася (під словом “Канзас”) у листуванні Реріхів і власне Внутрішня Монголія [Лавренова 2015, 66].

⁵⁵ Панчен-лама IX.

⁵⁶ Ю. М. Реріх.

Р. Рупен слушно підкреслював, що, коли Панчен-лама втік з Тибету в 1923 р. і більше не повернувся, він став набагато ближчим до китайців і багатьма розглядався як їхній політичний інструмент⁵⁷ [Rupen 1979, 33]. Водночас те, що Панчен-лама IX почасти виступав провідником китайських, а не тибетських інтересів, вочевидь не бентежило Реріхів.

26 січня 1935 р. в щоденнику О. Реріх з'являється запитання: чи можна сказати, що М. Реріх “має стосунки з Т[аші-]Л[амою], калмицьким кн[язем]⁵⁸ та видатними монголами?” [Реріх Ю. Н. 2012а, 532]. Очевидно, Реріхи готувалися шукати порозуміння з лідерами Внутрішньої Монголії. Одним з них був вищезгаданий князь Демчигдонров. Учасники наукової експедиції до Північно-Західного Китаю під проводом Свена Гедіна (1927–1935), які відвідали Байлінмяо пізньої осені 1933 року, говорили про князя Демчигдонрова як про енергійного представника монголів у питанні незалежності, який рішуче захищав незалежність, свободу і честь шляхетної крові Чингісхана. Після обов'язкових розпитувань про теперішні мандри гостей він детально розповідав про вимоги незалежності монголів і намагався довести, що така домовленість буде на користь і Китаю, і Монголії [Hedin 1944, 12].

Із князем Реріх та його старший син налагодили контакти під час Маньчжурської експедиції, 30 березня 1935 р., вперше поспілкувавшись у його ставці і відвідавши нещодавно збудований князем палац для Панчен-лами [Реріх Ю. Н. 2012b, 167]. І тут апеляція до постаті Панчен-лами й натяк на зв'язки з глибоко шанованим монголами ієрархом знову мали посприяти Реріхам у їхніх переговорах, цього разу навколо проєкту “Канзас”. У який спосіб поєднувалося досягнення порозуміння з монгольською знаттю із планами Нової країни Реріхів, можна приблизно уявити, спираючись на ще один запис зі щоденника Олени Реріх. Зокрема, 12 жовтня 1933 р. там записано: “Можливо, вдасться в Моң[голії]

⁵⁷ Про те, як Панчен-лама IX трактував відносини між Тибетом і Китаєм, а також про його ставлення до визвольних прагнень монголів див.: [Jagou 2011, 80–130].

⁵⁸ Йдеться про правителя карашарських торгутів Тойн-ламу (тойн (тойд) – лама, чернець аристократичного походження). Реріхи зустрічалися з Тойн-ламою в його ставці в Хотон-сумбулі (Сінцзян) під час Центральноазійської експедиції 30 березня 1926 року і ділилися з ним своїми сокровенними задумами.

орендувати землю під особливу Дер[жаву]. Така обставина не завадить утворити М[онголію], але нібито ще зміцнить запропонований кооператив⁵⁹ [Рерих Е. І. 2011с, 329]. На початку квітня 1935 р. М. Реріх, зокрема, сказав князю Демчигдонрову, що “багаті американці були б раді допомогти монголам у створенні успішного бізнесу, у такий спосіб встановивши тісніші стосунки між народом Америки та народом Монголії” [цит. за: Росов 2004, 201].

Отже, Байлінмяо стало відомим завдяки тому, що там розташувався уряд автономної внутрішньомонгольської держави в 1934–1936 рр. Сам Панчен-лама неодноразово бував там у цей період. У щоденнику Маньчжурської експедиції Ю. М. Реріха за 9 травня 1935 р. є такий запис: “Цікава розмова з представником Таші-лами. Пропонує дім Його Святості” [Рерих Ю. Н. 2012b, 173]. Представник Панчен-лами пропонував Реріхам тимчасово зупинитися в приміщенні, побудованому князем Дечігдонровом для опального тибетського ієрарха. У Байлінмяо Реріх-старший намагався поспілкуватися, зокрема, з наближеними до ієрарха ламами [більше див.: McCannon 2022, 419–421]. Тоді Знамено миру⁶⁰ Реріхи планували передати “Таші-Ламі та Монголії⁶¹, щоб воно майоріло над храмами” [Рерих Е. І. 2011а, 234]. У 1935 р., за словами В. Росова, М. Реріх звернувся до Панчен-лами за підтримкою своєї ідеї Пакту та Знамена миру [Росов 2004, 120]. 11 липня 1935 р. художник розповідав на зібранні у князя Дечігдонрова самому князеві та монгольському чиновництву про лист Чана Кайші й Таші-лами, які вітали Знамено миру⁶² [Рерих 2015, 293–294].

⁵⁹ Відсилка до проекту “Канзас” та “Нової країни”, про яку мріяли Реріхи.

⁶⁰ Знамено миру – символ, пов’язаний із Пактом Реріха, міжнародним договором, спрямованим на захист мистецьких і наукових закладів та історичних пам’яток (підписаний у Вашингтоні 15 квітня 1935 р.) [більше див.: Burns, Smith 1973, 40–49]. Знамено миру було запропоноване М. Реріхом як універсальна емблема для позначення культурних об’єктів, що охороняються відповідно до угоди.

⁶¹ Йдеться про Внутрішню Монголію, на теренах якої в цей час перебували члени Маньчжурської експедиції.

⁶² Водночас у нарисі “Просування” (“Продвижение”), присвяченому вітанням із приводу укладення Пакту Реріха (сам нарис написаний Миколою Реріхом, щоправда, раніше, ще 8 травня 1935 р.), згадки про Панчен-ламу та Чана Кайші немає [див.: Рерих 1991а, 125–129].

Після цього князь запросив нас на сніданок у нього, перед яким через д-ра Кіанга⁶³ була значна розмова про економічну реконструкцію Монголії, у якій друзі Монголії можуть брати участь як для себе, так і для Монголії. Бесіда закінчилася особливо дружньо, і мені здалося, що князь тільки тепер зрозумів значення Пакту та Знамена миру, про які він дуже тепло відгукнувся. Потім князь домовився, що ми поїдемо на річне монгольське свято 12 липня⁶⁴ в його машині з ним у ставку. Д-р Кіанг змінив свій маршрут для того, щоб поїхати з нами і продовжити розмови про можливі кооперативи, які він дуже розуміє [Періх 2015, 294].

На думку О. Андрєєва, М. Періх тоді, мабуть, із нетерпінням чекав приїзду Панчен-лами в Байлінмяо [Andreev 2014, 393]. Однак справи склалися інакше. У червні 1935 р. газета “Chicago Tribune” повідомила, що Періхи та їхнє оточення, хизуючись своїм американським дипломатичним захистом, викликали “значну підозру” в монгольській владі. Воллес вважав такі публікації безпідставними, проте попросив Періха перенести експедицію в менш чутливий регіон [Walker 1976, 59; Генри Уоллес... арк. 1]. Однак незабаром після цього міністр дістав інформацію, що американський військовий аташе в Москві дізнався, що Радянський Союз стурбований експедицією і побоюється, що “озброєна партія” Періхів має намір “згуртувати колишніх білих елементів і незадоволених монголів” [цит. за: Walker 1976, 59; Rupen 1979, 11]. (Ще наприкінці 1932 – на початку 1933 р. радянська сторона діставала інформацію, що Панчен-лама активно організовує свою армію і нарощує запаси зброї під приводом наступу на Тибет, а насправді планує наступ на МНР і сприяє японській окупації

⁶³ Ген Їлі (кит. 耿以礼, Gěng Yǐlǐ) – китайський ботанік з Нанкінського університету, який спеціалізувався на вивченні злаків. У пошуках посухостійких рослин він у липні та серпні 1935 року приєднався до експедиції Періха у Внутрішню Монголію. Протягом цього сезону було зібрано близько 50 видів злаків, і Ген Їлі опублікував описи 6 видів як нових для науки [Keng 1938, 298].

⁶⁴ Йдеться про Надам (*монг.* Наадам) – національне спортивне свято в монгольських народів і тувинців, що проводиться щорічно в середині літа. Традиційно включало в себе змагання з національної боротьби, кінних перегонів, стрільби з лука.

провінції Суйюань, щоб створити своє королівство [РДАСП, ф. 514, оп. 2, спр. 21, арк. 16]). Врешті-решт, Воллес відреагував на негативну рекламу та урядовий і приватний тиск, розірвавши свої зв'язки з Реріхом і відкликавши місію [Markowitz 1973, 338]. Про своє рішення він коротко повідомив художника 16 вересня 1935 року [Walker 1976, 59], коли Реріхи вже були в Пекіні. Невдовзі після того Реріхи повернулися до Індії, де й залишилися⁶⁵.

Воллес надіслав листа князю Дечігдонрову (24.10.1935), у якому повідомляв, що Реріх “не був уповноважений представляти будь-яку іншу місію [крім збору трав]. Будь-які твердження, які він зробив щодо політичних, економічних чи фінансових питань, були зроблені ним суто під його власну відповідальність і не мали підстав чи повноважень від уряду” [цит. за: Лавренова 2015, 76]. Зазначимо, що зацікавленість Г. Воллеса буддизмом та Монголією, очевидно, пережила його розрив з Реріхами в 1935 р. Видатний синолог та монголіст О. Латтімор, згадуючи своє спілкування з американським уже віцепрезидентом у 1944 р., зауважував, що “Однією з найбільш дивакуватих рис Воллеса був його дивний аматорський ентузіазм щодо буддизму та буддійського містицизму” і “Воллес цікавився Монголією, тому що свого часу він був головним американським покровителем Миколи Реріха” [Lattimore 1990, 192–193].

Отже, з огляду, зокрема, й на записи в щоденниках Олени Реріх можна припустити, що контакти Реріхів з Панчен-ламою, принаймні через представників останнього, тривали щонайменше з 1926-го до 1935 р. включно [Реріх Е. И. 2011b, 103; 2012a, 532]. Схоже, що востаннє тибетський ієрарх згадується в щоденнику О. Реріх 25 липня 1937 р. словами: “Сама легенда про видачу перепусток у Шамбалу Таші Ламою символічна” [Реріх Е. И. 2012b, 363].

Панчен-лама IX помер у Джекундо 1 грудня 1937 р. Лише 4 лютого 1941 р. його останки були поховані в Ташілгунпо [The Lives of the Panchen Lamas 1996, 21]. За словами П. Мехри, “Смерть Панчен-лами, сумна і трагічна, далеко від його домашнього вогнища, на якийсь час змусила забути про китайські армії, що вторгаються в Тибет під приводом відновлення влади правителя Ташілгунпо” [Mehra 1976, 76].

⁶⁵ У 1957 р. Ю. М. Реріх переїхав з Індії до СРСР.

Висновки

Постать Панчен-лами IX в дискурсі Реріхів з'являється в 1924 р., незабаром після втечі владики з Тибету та поживлення есхатологічних наративів навколо цієї події, і фактично відразу досягнення порозуміння чи то об'єднання зусиль з ним стає для Реріхів неодмінним складником їхніх задумів та бачення майбутнього. Наприклад, така важлива для світогляду Реріхів тема Шамбали безпосередньо асоціювалася та пов'язувалася для них із постаттю Панчен-лами IX.

Причини виникнення такого ледь не наріжного наративу в родині російських емігрантів, нехай і дуже зацікавлених Сходом та буддизмом, на наш погляд, полягають як у сакральному вимірі, унаслідок зв'язку лінії панчен-лам з доктриною Калачакри та легендарною країною Шамбалою, так і в суто практичному. Той факт, що буддійський ієрарх такого рангу залишив закритий для представників Заходу Тибет і опинився на теренах Китаю в ситуації невизначеності, дав Реріхам привід для надій на порозуміння з ним та амбітних задумів. Однією з причин, що привернула увагу Реріхів до Панчен-лами, міг бути також наратив відомого лами Агвана Доржієва, з яким художник був знайомий і який досить суттєво вплинув на світогляд та подальшу діяльність подружжя Реріхів.

Для періоду 1920-х рр. помітне протиставлення обох вищих ієрархів північного буддизму – Далай-лами XIII та Панчен-лами IX в дискурсі родини. Зокрема, Панчен-лама IX представлений як духовний лідер Тибету, героїчна постать і втілення всіх чеснот, який неодмінно має повернутися до Тибету, нехай і в супроводі військового контингенту іншої країни, аби “здійснити пророцтво”. Водночас те, що Панчен-лама IX, опинившись у вигнанні на теренах Китаю, може й вимушено, часто виступав провідником китайських, а не тибетських інтересів, вочевидь не бентежило Реріхів.

Діяльність у вигнанні самого Панчен-лами, популярного та активного буддійського вчителя, який часто давав посвячення Калачакри, засновував відповідні факультети в монастирях та випускав пророцтва про прийдешню війну Шамбали, тільки переконувала Реріхів у правильності власного бачення. Водночас М. Реріх охоче апелював до постаті Панчен-лами та його впливу

на буддистів Тибету, Монголії та Китаю і натякав на власні контакти з владикою під час спілкування з можновладцями різних країн, щоб збільшити увагу співрозмовників до своїх суспільно-політичних планів та пропозицій.

Привертає увагу той факт, що настрої та плани Панчен-лами IX та Реріхів час від часу доволі точно збігалися. Залишається питанням, чи було це наслідком їхніх контактів, листування то-що, чи ж простим збігом.

На думку авторки, контакти Реріхів з Панчен-ламою IX, принаймні через представників останнього, тривали щонайменше з 1926-го до 1935 р. включно. Раптове завершення Маньчжурської експедиції і смерть Панчен-лами пару років по тому сприяли завершенню цього сюжету в діяльності та рефлексії родини Реріхів. Мрії обох сторін щодо неодмінного повернення владики до Тибету, нехай і військовим шляхом, у рамках священної війни, цілком збігались, але їм не дано було здійснитися.

ЛІТЕРАТУРА

Андреев А. И. Время Шамбалы. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2004.

Андреев А. И. Гималайское братство: Теософский миф и его творцы (Документальное расследование). Санкт-Петербург, 2008.

Андреев А. И. Оккультизм и мистика в жизни и творчестве Н. К. и Е. И. Рерих // Рерихи: Мифы и факты. Санкт-Петербург, 2011.

Берзин А. Избранные труды по буддизму и тибетологии. В 2-х ч. Ч. I / Пер. с. англ. М. Кожевниковой, М. Левашовой, А. Севериненко. Москва, 2005.

Дубаев М. Л. Харбинская тайна Рериха. Н. К. Рерих и русская эмиграция на Востоке. Москва, 2001.

Генри Уоллес. Письмо президенту Музея Николая Рериха в Нью-Йорке Л. Хоршу по поводу Манчжурской экспедиции / Архив Музея Рерихов // **Музей Рерихов: Филиал Государственного музея Востока.** URL: <https://goerichsmuseum.website.yandex-cloud.net/DE/DE-085.pdf> (дата звернення: 1.02.2024).

Грант Ф. “Владыка Шамбалы – надежда Азии” // Росов В. А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Ре-

риха по окраинам пустыни Гоби. Книга II: Новая Страна. Москва, 2004a.

Грант Ф. Посещение ламы Ринпоче в Гуме // Росов В. А. **Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби.** Книга II: Новая Страна. Москва, 2004b.

Калантарова О. Ю. Роль “Сутри сердца” у становленні вчень ваджраяни крізь призму традиції Калачакра-тантри // **Східний світ**, 2021, № 4. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.04.145>

Кроль Ю. Л. Борис Иванович Панкратов (Зарисовка к портрету учителя) // **Страны и народы Востока.** Вып. XXVI: Средняя и Центральная Азия. (География, этнография, история). Кн. 3. Москва, 1989.

Кузьмин С. О деятельности Панчен-ламы IX во Внутренней Монголии и Маньчжурии // **Проблемы Дальнего Востока**, 2014, № 6.

Лавренова О. А. “В строительстве и в неисчерпаемости преодолеем”. Маньчжурская экспедиция Н. К. Рериха (1934–1935) // Рерих Н. К. **Дневник Маньчжурской экспедиции (1934–1935).** Москва, 2015.

Ламажаа Ч. К. Геокультурные образы буддийского мира тувинцев: исторический контекст и современность [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы**, 2019, № 3. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2019.3.3>

Отрощенко І. В. Невідомі сторінки з життя далай-лами XIII: до історії перебування первосвященника в Монголії // **Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія.** Київ, 2004.

Отрощенко І. В. Реріхи та Панчен-лама IX: у гонитві за легендою // **XXVII Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, 27–28 червня 2024 р.** Київ – Львів – Торунь, 2024. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-414-9-24>

Портнягин П. К. Современный Тибет. Миссия Николая Рериха. Экспедиционный дневник (1927–1928) // **Ариаварта**, 1998, № 2.

Рерих Е. И. **Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 1.** Москва, 2007.

- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 2. Москва, 2008.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 4. Москва, 2009a.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 5. Москва, 2009b.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 6. Москва, 2009c.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 7. Москва, 2009d.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 8. Москва, 2010a.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 9. Москва, 2010b.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 11. Москва, 2011a.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 12. Висмар – Вологда, 2011b.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 13. Висмар – Вологда, 2011c.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 14. Висмар – Вологда, 2012a.*
- Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 16. Висмар – Вологда, 2012b.*
- Рерих Н. Врата в будущее. Рига, 1991a.*
- Рерих Н. Нерушимое. Рига, 1991b.*
- Рерих Н. Алтай – Гималаи: Путевой дневник / Предисл. К. Брэгдона. Рига, 1992.*
- Рерих Н. К. Дневник Маньчжурской экспедиции (1934–1935) / Сост., вступ. ст., коммент. О. А. Лавреновой. Москва, 2015.*
- Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия: Статьи, лекции, переводы. Самара, 1999.*
- Рерих Ю. Н. По тропам Срединной Азии. Пять лет полевых исследований с Центрально-Азиатской экспедицией Рериха / Пер. с англ. И. И. Нейч, А. Л. Барковой. Москва, 2012a.*
- Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия. Т. II: Статьи. Дневники. Отчёты / Сост., предисл., прим. В. А. Росова. Москва, 2012b.*
- Рерихи на пути в Тибет. Дневники Зинаиды Фосдик: 1926–1927 / Состав., вступ. ст., прим. В. А. Росов. Москва, 2016.*

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). Ф. 495, оп. 152, спр. 155; ф. 514, оп. 2, спр. 5, 21, 22; ф. 532. оп. 4, спр. 335.

Російський державний військовий архів (РДВА). Ф. 25895, оп. 1, спр. 842.

Росов В. А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Кн. I: Великий План. Санкт-Петербург; Москва, 2002.

Росов В. А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Кн. II: Новая Страна. Москва, 2004.

Росов В. А. Маньчжурская экспедиция Н. К. Рериха 1934–1936 годов. Материалы архивов США // Новая и новейшая история, 2005, № 4.

Рябинин К. Н. Развенчанный Тибет. 1928 / Редакция и подготовка к изданию А. М. Кадакина. “Амрита-Урал”, 1996.

Справка, подготовленная Архивом внешней политики СССР “О встречах Н. К. Рериха с советскими дипломатическими представителями в 1924–1927 гг.” / Архив Музея Рерихов // **Музей Рерихов: Филиал Государственного музея Востока.** URL: <https://goerichsmuseum.website.yandexcloud.net/DE/DE-055.pdf> (дата звернення: 1.11.2024).

Фосдик З. Г. Мои Учителя. Встречи с Рерихами. (По страницам дневника: 1922–1934). Москва, 2002.

Andreev A. Дневник Э. Лихтман: Рерихи в Кулу (1929–1934) // A. I. Andreev & Dany Savelli. Рерихи. Мифы и факты. Сборник статей. Нестор-История, 2011.

Andreev A. I. The Myth of the Masters Revived: The Occult Lives of Nikolai and Elena Roerich. Leiden, 2014.

Baabar. Twentieth Century Mongolia / Translated by D. Siijhargalmaa, S. Burenbayar, H. Hulan and N. Tuya; edited by C. Kaplonski. Cambridge, 1999.

Bell C., Sir. Portrait of a Dalai Lama: the life and times of the Great Thirteenth. London, 1987.

Bernbaum E. The way to Shambhala. Los Angeles – New York, 1989.

Boyd J. In Search of Shambhala? Nicholas Roerich’s 1934–5 Inner Mongolian Expedition // Inner Asia. Vol. 14, No. 2. 2012. DOI: <https://doi.org/10.1163/22105018-90000004>

Bulag U. E. Collaborative nationalism: the politics of friendship on China's Mongolian frontier. Lanham, Md., 2010.

Burns R. D. & Smith C. L. Nicholas Roerich, Henry A. Wallace and the "Peace Banner": A Study in Idealism, Egocentrism, and Anguish // Peace & Change. Vol. 1, Issue 2. 1973. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0130.1973.tb00020.x>

Culver J. C., Hyde John. American Dreamer: the life and times of Henry A. Wallace. New York London, 2000.

Enders G. B., Anthony E. Nowhere Else in the World. New York, 1935.

Engelhardt I. The Strange Case of the "Buddha from Space" // Revue d'Études Tibétaines. No. 42. Octobre 2017.

From Tibet Confidentially. Secret correspondence of the Thirteenth Dalai Lama to Agvan Dorzhiev, 1911–1925 / Introduction, translation and comments by Jampa Samten and Nikolay Tsyrempi-lov. Dharamsala, 2012.

Haslund H. In Secret Mongolia / Translated from the Swedish by E. Sprigge & C. Napier. Kempton, IL, 1995.

Hedin Sven, in collaboration with Folke Bergman. History of the expedition in Asia, 1927–1935. Pt. III. 1933–1935. Stockholm, 1944.

Jagou F. The Ninth Panchen Lama (1888–1937): A Life at the Crossroads of Sino-Tibetan Relations / Translated by R. Bissett Buechel. Paris and Chiang Mai, 2011.

Keng Y. L. New Grasses from Peiling Miao, Suiyuan Province, China // Journal of the Washington Academy of Sciences. Vol. 28, No. 7. 1938.

Lattimore O. China Memoirs: Chiang Kai-shek and the War Against Japan / Compiled by Fujiko Isono. University of Tokyo Press, 1990.

McCannon J. Nicholas Roerich: The Artist Who Would Be King. University of Pittsburgh Press, 2022. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv30pnv7r>

Markowitz N. D. The Rise and Fall of the People's Century: Henry A. Wallace and American Liberalism, 1941–1948. New York – London, 1973.

Mehra P. Tibetan polity, 1904–37: the conflict between the 13th Dalai Lama and the 9th Panchen. A case-study. (Asiatische Forschungen, Bd. 49.) Wiesbaden, 1976.

Meyer K. E., Brysac Sh. B. **Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia.** Washington, D. C., 1999.

Osterrieder M. From Synarchy to Shambhala: The Role of Political Occultism and Social Messianism in the Activities of Nicholas Roerich // **The New Age of Russia Occult and Esoteric Dimensions** / Edited by Birgit Menzel, Michael Hagemester and Bernice Glatzer Rosenthal. Munchen – Berlin, 2012. (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe / Edited by Christian Vos, Vol. 17).

Panchen Erdeni & Vladimir de Korostovetz. Correspondence // **Journal of The Royal Central Asian Society.** Vol. 23, Issue 4. 1936. DOI: 10.1080/03068373608730773

Rupen R. A. Mongolia, Tibet, and Buddhism or, A Tale of Two Roerichs // **Canada-Mongolia Review.** Vol. V, No. 1. 1979.

Singh A. K. J. **Himalayan triangle: A historical survey of British India's relations with Tibet, Sikkim, and Bhutan, 1765–1950.** London, 1988.

Snelling J. **Buddhism in Russia: The Story of Agvan Dorzhiev: Lhasa's Emissary to the Tsar.** 1st Ed. Rockport, MA, 1993.

Story of the Panchen Lamas // **Tashi Lhunpo Monastery UK Trust.** URL: <https://www.tashi-lhunpo.org.uk/story-of-the-panchen-lamas> (дата звернення: 30.08.2024).

Tada T. **The Thirteenth Dalai Lama.** Tokyo, 1965.

The Lives of the Panchen Lamas / Jamyang Norbu and Tashi Tsering (eds). Dharamsala (H.P.), India, [1996].

Walker J. S. **Henry A. Wallace and American Foreign Policy.** Westport – London, 1976.

Williams R. C. **Russian Art and American Money: 1900–1940.** Cambridge, 1980.

Znamenski A. A. **Red Shambhala: magic, prophecy, and geopolitics in the heart of Asia.** 1st Quest ed. Wheaton, Illinois – Chennai, India, 2011.

REFERENCES

Andreyev A. I. (2004), *Vremya Shambaly*, 2nd Ed., Izdatel'skiy Dom "Neva", Saint Petersburg. (In Russian).

Andreyev A. I. (2008), *Gimalayskoye bratstvo: Teosofskiy mif i ego tvortsy (Dokumental'noye rassledovaniye)*, SPbGU, Saint Petersburg. (In Russian).

Andreyev A. I. (2011), “Okkul'tizm i mistika v zhizni i tvorchestve N. K. i E. I. Rerikh”, in *Rerikhi: Mify i fakty*, Nestor-Istoriya, Saint Petersburg, pp. 57–107. (In Russian).

Berzin A. (2005), *Izbrannyye trudy po buddizmu i tibetologii: V 2-kh ch.*, Pt. I, Transl. from English by M. Kozhevnikova, M. Levasheva and A. Severinenko, Otkrytyy mir, Moscow. (In Russian).

“Genri Uolles. Pis'mo prezidentu Muzeya Nikolaya Rerikha v N'yu-Yorke L. Khorshu po povodu Manchzhurskoy ekspeditsii”, in *Muzey Rerikhov: Filial Gosudarstvennogo muzeya Vostoka [The Roerich Museum (a branch of the State Museum of the East)]*, Arkhiv Muzeya Rerikhov, available at: <https://roerichsmuseum.website.yandexcloud.net/DE/DE-085.pdf> (accessed 1 February 2024).

Grant F. (2004a), “Vladyka Shambaly – nadezhda Azii”, in Rosov V. A., *Nikolay Rerikh: Vestnik Zvenigoroda. Ekspeditsii N. K. Rerikha po okrainam pustyni Gobi*, Book II: Novaya Strana, Ariavarta-Press, Moscow, pp. 134–8. (In Russian).

Grant F. (2004b), “Poseshcheniye lamy Rinpoche v Gume”, in Rosov V. A., *Nikolay Rerikh: Vestnik Zvenigoroda. Ekspeditsii N. K. Rerikha po okrainam pustyni Gobi*, Book II: Novaya Strana, Ariavarta-Press, Moscow, pp. 138–40. (In Russian).

Dubayev M. L. (2001), *Kharbinskaya tayna Rerikha. N. K. Rerikh i russkaya emigratsiya na Vostoke*, Sfera, Moscow. (In Russian).

Kalantarova O. Yu. (2021), “Rol ‘Sutry sertsia’ u stanovlenni vchen vadzhraiany kriz pryzmu tradytsii Kalachakra-tantry”, *Shidnij svit*, No. 4, pp. 145–63. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.04.145>

Krol' Yu. L. (1989), “Boris Ivanovich Pankratov (Zarisovka k portretu uchitelya)”, *Strany i narody Vostoka*, Issue XXVI: Srednyaya i Tsentral'naya Aziya. (Geografiya, etnografiya, istoriya), Book 3, pp. 84–100. (In Russian).

Kuz'min S. (2014), “O deyatel'nosti Panchen-lamy IX vo Vnutrenney Mongolii i Man'chzhurii”, *Far Eastern Studies*, No. 6, pp. 132–42. (In Russian).

Lavrenova O. A. (2015), “‘V stroitel'stve i v neischerpayemosti preodoleym’. Man'chzhurskaya ekspeditsiya N. K. Rerikha (1934–1935)”, in Rerikh N. K., *Dnevnik Man'chzhurskoy ekspeditsii (1934–1935)*, Mezhdunarodnyy Tsentri Rerikhov, Moscow, pp. 7–80. (In Russian).

Lamazhaa Ch. K. (2019), “Geokul’turnyye obrazy buddiyskogo mira tuvintsev: istoricheskiy kontekst i sovremennost’ ”, *The New Research of Tuva*, No. 3, pp. 27–40 [online]. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2019.3.3>

Otroshchenko I. V. (2004), “Nevidomi storinky z zhyttia dalai-lamy XIII: do istorii perebuvannia pervosviashchenyka v Monholii”, in *Doslidzhennyya tsivilizatsiy Skhodu ta Zakhodu: istoriya, filosi-fiya, filologiya*, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv, pp. 151–7. (In Ukrainian).

Otroshchenko I. V. (2024), “Rerikhy ta Panchen-lama IX: u hon-nytvii za lehendoiu”, in *XXVII Skhodoznavchi chytannia A. Kryms-koho: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 27–28 chervnia 2024 r.*, Liha-Pres, Kyiv, Lviv and Toruń, pp. 67–72. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-414-9-24>

Portnyagin P. K. (1998), “Sovremennyy Tibet. Missiya Nikolaya Rerikha. Ekspeditsionnyy dnevnik (1927–1928)”, *Ariavarta*, No. 2, pp. 11–106. (In Russian).

Rerikh E. I. (2007), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 1, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2008), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 2, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2009a), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 4, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2009b), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 5, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2009c), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 6, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2009d), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 7, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2010a), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 8, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2010b), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 9, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2011a), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 11, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2011b), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 12, Andrey Lyuft, Vismar and Vologda. (In Russian).

Rerikh E. I. (2011c), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 13, Andrey Lyuft, Vismar and Vologda. (In Russian).

Rerikh E. I. (2012a), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 14, Andrey Lyuft, Vismar and Vologda. (In Russian).

Rerikh E. I. (2012b), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 16, Andrey Lyuft, Vismar and Vologda. (In Russian).

Rerikh N. (1991a), *Vrata v budushche*, Viyeda, Riga. (In Russian).

Rerikh N. (1991b), *Nerushimoye*, Viyeda, Riga. (In Russian).

Rerikh N. (1992), *Altay – Gimalai: Putevoy dnevnik*, Preface by K. Bregdon, Viyeda, Riga. (In Russian).

Rerikh N. K. (2015), *Dnevnik Man'chzhurskoy ekspeditsii (1934–1935)*, Compl., preface and commentaries by O. A. Lavrenova, Mezhdunarodnyy Tsentri Rerikhov, Moscow. (In Russian).

Rerikh Yu. N. (1999), *Tibet i Tsentral'naya Aziya: Stat'i, leksii, perevody*, Agni, Samara. (In Russian).

Rerikh Yu. N. (2012a), *Po tropam Sredinnoy Azii. Pyat' let polevykh issledovaniy s Tsentral'no-Aziatskoy ekspeditsiyey Rerikha*, Transl. from English by I. I. Neych and A. L. Barkova, Mezhdunarodnyy Tsentri Rerikhov and Master-Bank, Moscow. (In Russian).

Rerikh Yu. N. (2012b), *Tibet i Tsentral'naya Aziya*, Vol. II: Stat'i. Dnevniki. Otcheti, Compl., preface, notes by V. A. Rosov, Rassanta, Moscow. (In Russian).

Rerikhi na puti v Tibet. Dnevniki Zinaidy Fosdik: 1926–1927 (2016), Compl., Introductory article and notes by V. A. Rosov, GMV, Moscow. (In Russian).

Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii (RDASPI) [The Russian State Archive of Socio-Political History], Fund 495, Inventory 152, File 155; Fund 514, Inventory 2, Files 5, 21, 22; Fund 532, Inventory 4, File 335.

Rosiiskiy derzhavnyi viiskovyy arkhiv (RHVA) [Russian State Military Archive], Fund 25895, Inventory 1, File 842.

Rosov V. A. (2002), *Nikolay Rerikh: Vestnik Zvenigoroda. Ekspeditsii N. K. Rerikha po okrainam pustyni Gobi*, Book I: Velikiy Plan, Saint Petersburg and Moscow. (In Russian).

Rosov V. A. (2004), *Nikolay Rerikh: Vestnik Zvenigoroda. Ekspeditsii N. K. Rerikha po okrainam pustyni Gobi*, Book II: Novaya Strana, Ariavarta-Press, Moscow. (In Russian).

Rosov V. A. (2005), “Man’chzhurskaya ekspeditsiya N. K. Rerikha 1934–1936 godov. Materialy arkhivov SShA”, *Novaya i noveyshaya istoriya*, No 4, pp. 184–9. (In Russian).

Ryabinin K. N. (1996), *Razvenchannyi Tibet. 1928*, A. M. Kadakin (ed.), “Amrita-Ural”. (In Russian).

“Spravka, podgotovlennaya Arkhivom vneshney politiki SSSR ‘O vstrechakh N. K. Rerikha s sovetskimi diplomateskimi predstaviteleyami v 1924–1927 gg’”, in *Muzey Rerikhov: Filial Gosudarstvennogo muzeya Vostoka [The Roerich Museum (a branch of the State Museum of the East)]*, Arkhiv Muzeya Rerikhov, available at: <https://roerichmuseum.website.yandexcloud.net/DE/DE-055.pdf> (accessed 1 November 2024). (In Russian).

Fosdik Z. G. (2002), *Moi Uchitelya. Vstrechi s Rerikhami. (Po stranitsam dnevnika: 1922–1934)*, Sfera, Moscow. (In Russian).

Andreev A. (2011), “Dnevnik E. Likhtman: Rerikhi v Kulu (1929–1934)”, in A. I. Andreev & Dany Savelli (eds), *Rerikhi. Mify i fakty*, Nestor-Istoriya, pp. 108–54. (In Russian).

Andreev A. I. (2014), *The Myth of the Masters Revived: The Occult Lives of Nikolai and Elena Roerich*, Brill, Leiden.

Baabar (1999), *Twentieth Century Mongolia*, Translated by D. Siihjangalmaa, S. Burenbayar, H. Hulan and N. Tuya, C. Kaplonski (ed.), The White Horse Press, Cambridge.

Bell C., Sir (1987), *Portrait of a Dalai Lama: the life and times of the Great Thirteenth*, Wisdom Publications, London.

Bernbaum E. (1989), *The way to Shambhala*, J. P. Tarcher and St. Martin’s Press, Los Angeles and New York.

Boyd J. (2012), “In Search of Shambhala? Nicholas Roerich’s 1934–5 Inner Mongolian Expedition”, *Inner Asia*, Vol. 14, No. 2, pp. 257–77. DOI: <https://doi.org/10.1163/22105018-90000004>

Bulag U. E. (2010), *Collaborative nationalism: the politics of friendship on China’s Mongolian frontier*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, Boulder, New York, Toronto and Plymouth, UK.

Burns R. D. & Smith C. L. (1973), “Nicholas Roerich, Henry A. Wallace and the ‘Peace Banner’: A Study in Idealism, Egocentrism, and Anguish”, *Peace & Change*, Vol. 1, Issue 2, pp. 40–9. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0130.1973.tb00020.x>

Culver J. C. and Hyde J. (2000), *American Dreamer: the life and times of Henry A. Wallace*, W. Norton & Company, New York and London.

Enders G. B. and Anthony E. (1935), *Nowhere Else in the World*, Farrar & Rinehart, New York.

Engelhardt I. (2017), “The Strange Case of the ‘Buddha from Space’”, *Revue d’Etudes Tibétaines*, No. 42, Octobre, pp. 39–67.

From Tibet Confidentially. Secret correspondence of the Thirteenth Dalai Lama to Agvan Dorzhiev, 1911–1925 (2012), Introduction, translation and comments by Jampa Samten and Nikolay Tsyrempi-
lov, Library of Tibetan Works and Archives, Dharamsala.

Haslund H. (1995), *In Secret Mongolia*, Translated from the Swedish by E. Sprigge & C. Napier, Adventures Unlimited Press, Kempton, IL.

Hedin S. A., in collaboration with F. Bergman (1944), *History of the expedition in Asia, 1927–1935*, Pt. III. 1933–1935, Elanders boktryckeri aktiebolag, Stockholm and Göteborg.

Jagou F. (2011), *The Ninth Panchen Lama (1888–1937): A Life at the Crossroads of Sino-Tibetan Relations*, Transl. by R. Bissett Buechel, École Française D’Extrême-Orient and Silkworm Books, Paris and Chiang Mai.

Keng Y. L. (1938), “New Grasses from Peiling Miao, Suiyuan Province, China”, *Journal of the Washington Academy of Sciences*, Vol. 28, No. 7, pp. 298–308.

Lattimore O. (1990), *China Memoirs: Chiang Kai-shek and the War Against Japan*, Compl. by Fujiko Isono, University of Tokyo Press, Tokyo.

McCannon J. (2022), *Nicholas Roerich: The Artist Who Would Be King*, University of Pittsburgh Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv30pnv7r>

Markowitz N. D. (1973), *The Rise and Fall of the People’s Century: Henry A. Wallace and American Liberalism, 1941–1948*, The Free Press, New York and Collier-Macmillan Publishers, London.

Mehra P. (1976), *Tibetan polity, 1904–37: the conflict between the 13th Dalai Lama and the 9th Panchen. A case-study*, (Asiatische Forschungen, Bd. 49), Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Meyer K. E. and Brysac Sh. B. (1999), *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*, Counterpoint, Washington, D. C.

Osterrieder M. (2012), “From Synarchy to Shambhala: The Role of Political Occultism and Social Messianism in the Activities of

Nicholas Roerich”, in Birgit Menzel, Michael Hagemester and Bernice Glatzer Rosenthal (eds), *The New Age of Russia Occult and Esoteric Dimensions*, Verlag Otto Sagner, Munchen and Berlin, pp. 101–34.

Panchen Erdeni & Vladimir de Korostovetz (1936), “Correspondence”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 23, Issue 4, pp. 720–22. DOI: 10.1080/03068373608730773

Rupen R. A. (1979), “Mongolia, Tibet, and Buddhism or, A Tale of Two Roerichs”, *Canada-Mongolia Review*, Vol. V, No. 1, pp. 1–36.

Singh A. K. J. (1988), *Himalayan triangle: A historical survey of British India's relations with Tibet, Sikkim, and Bhutan, 1765–1950*, British Library, London.

Snelling J. (1993), *Buddhism in Russia: The Story of Agvan Dorzhiev: Lhasa's Emissary to the Tsar*, 1st Ed., Element Books Ltd, Rockport, MA.

“Story of the Panchen Lamas”, in *Tashi Lhunpo Monastery UK Trust*, available at: <https://www.tashi-lhunpo.org.uk/story-of-the-panchen-lamas> (accessed 30 August 2024).

Tada T. (1965), *The Thirteenth Dalai Lama*, Centre for East Asian Cultural Studies, the Toyo Bunko, Tokyo.

The Lives of the Panchen Lamas (1996), Jamyang Norbu and Tashi Tsering (eds), Amnye Machen Institute, Dharamsala (H.P.), India.

Walker J. S. (1976), *Henry A. Wallace and American Foreign Policy*, Greenwood Press, Westport and London.

Williams R. C. (1980), *Russian Art and American Money: 1900–1940*, Harvard University Press, Cambridge.

Znamenski A. A. (2011), *Red Shambhala: magic, prophecy, and geopolitics in the heart of Asia*, 1st Quest ed., Ill Quest Books/Theosophical Pub. House, Wheaton, Illinois and Chennai, India.

I. В. Отроценко

**ПАНЧЕН-ЛАМА ІХ ТА РОДИНА ПЕРІХІВ:
МІФ, ДИПЛОМАТІЯ ТА ДУХОВНІ ПОШУКИ**

Постать Панчен-лами ІХ в дискурсі Періхів з'являється в 1924 р., незабаром після втечі владики з Тибету та пожвавлення есхатологічних настроїв навколо цієї події, і фактично відразу досягнення порозуміння чи то об'єднання зусиль з ним стає для Періхів неодмінним складником

їхніх задумів та бачення майбутнього. Наприклад, така важлива для світогляду родини Реріхів тема Шамбали безпосередньо асоціювалася та пов'язувалася для них із постаттю Панчен-лами IX. Діяльність у вигнанні самого Панчен-лами, популярного та активного буддійського вчителя, який часто давав посвячення Калачакри, засновував відповідні факультети в монастирях та випускав пророцтва про прийдешню війну Шамбали, тільки переконувала Реріхів у правильності власного бачення. Водночас М. Реріх охоче апелював до постаті Панчен-лами та його впливу на буддистів Тибету, Монголії та Китаю і натякав на власні контакти з владиною під час спілкування з можновладцями різних країн, щоб привернути увагу співрозмовників до своїх суспільно-політичних планів та пропозицій. Привертає увагу той факт, що настрої та плани Панчен-лами IX та Реріхів час від часу доволі точно збігалися. Залишається питанням, чи було це наслідком їхніх контактів, листування тощо, чи ж простим збігом. На думку авторки, контакти Реріхів з Панчен-ламою IX, принаймні через представників останнього, тривали щонайменше з 1926-го до 1935 р. включно. Раптове завершення Маньчжурської експедиції і смерть Панчен-лами пару років по тому сприяли завершенню цього сюжету в діяльності та рефлексії родини Реріхів.

Ключові слова: М. К. Реріх, Ю. М. Реріх, О. І. Реріх, Панчен-лама IX, Внутрішня Монголія, Монгольська Народна Республіка (МНР), Тибет, тибетський буддизм

Стаття надійшла до редакції 02.10.2024